

Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću

U radu autorica nastoji utvrditi, rekonstruiranjem urbano – demografske konfiguracije dalmatinskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću, u kojoj je mjeri urbani nazadak posljedicom utjecaja „osmanskog čimbenika“. Nadalje, nastoji otkriti kontinuitet/diskontinuitet u urbanom razvoju prostora i propitati tezu o dalmatinskom zaleđu u navedenom razdoblju kao potpuno deurbaniziranom prostoru, čije utvrde i gradovi nisu imali, osim vojno-strategijskih, nikakvih civilnih funkcija. I konačno, pokušava na temelju uvida u osmanske porezne popise rekonstruirati sliku naseljenosti urbanih sredina, odnosno ocrtati tijek ritmova depopulacije i repopulacije naselja gradskog tipa.

1. Uvod

U hrvatskoj je historiografiji odavno stvorena predodžba o jadranskom zaleđu koje se tijekom 16. i 17. stoljeća nalazilo unutar granica Osmanskog Carstva kao o gospodarski nerazvijenom, depopuliranom i nadasve deurbaniziranom prostoru, dovedenom do krajnjih granica iscrpljenosti u uvjetima stalne nesigurnosti uslijed brojnih „velikih“ konfrontacija triju imperijalnih sila (Osmanskog Carstva, Habsburške Monarhije i Mletačke Republike) i svakodnevnih „malih“ sukoba njihovih podanika. Ovakva slika zaleđa s jedne je strane svakako uvjetovana dalekosežnim političkim, društvenim i ekonomskim promjenama prostora izazvanih osmanskim osvajanjima, a s druge duboko uvriježenim mišljenjem u široj čitalačkoj javnosti, nastalim pod utjecajem tradicionalne historiografije prema kojoj je osmanska vladavina prava kataklizma za Hrvatsku (Mažuran 1992, 310).¹

¹ Ocjena *Ive Mažurana*, renomiranog hrvatskog povjesničara koji se ponajviše bavio osmanističkim temama, odnosno poviješću Hrvata pod Osmanskim Carstvom, ponajbolje rezimira stajališta predstavnika tradicionalne struje: „Za dva stoljeća osmanske najezde zadesila je Hrvatsku i hrvatski narod prava katastrofa, kakvu nije doživio niti jedan narod u Europi. U prah i pepeo bilo je pretvoreno oko 3000 naselja, a zajedno s njima iščezlo je i stanovništvo. Nestale su Makarska, Skradinska, Kninska, Kravska, Bosansko-đakovačka i Srijemska biskupija sa svojim kaptolima. Prostor Zagrebačke biskupije bio je sveden gotovo na jednu trećinu. Porušeno i razoreno je više od 550 crkava i samostana koji su činili žarišta pismenosti i kulture. Propalo je nekoliko tisuća plemićkih kurija, zatrto je srednje i niže plemstvo i svećenstvo, uništeni su obrazovani sloj stanovništva, kulturna dobra i svi tragovi pismenosti, a na tisuće žena, djece i muškaraca odvedeni su u zarobljeništvo. Ništa manje stradalo ih je na bojnopolju braneći svoju zemlju, slobodu i opstojnost. Nekad cvatuće, gospodarski snažne i gusto nastanjene pokrajine u kojima

Premda sa sigurnošću možemo reći da je osmanska vlast donijela svekolike razvojne diskontinuitete u odnosu na kasnosrednjovjekovno razdoblje, ipak se postavlja pitanje u kojoj mjeri navedena predodžba odgovara stvarnom stanju u 16. i 17. stoljeću, odnosno koliko su ocjene tradicionalne historiografije generalizirane, a koliko su odraz stvarne situacije na konkretnom zaleđu današnje Dalmacije.² Za ovo istraživanje napose su nam zanimljive teze o propadanju urbanog života koje zapravo ne uzimaju u obzir niski stupanj urbane razvijenosti jadransko-dinarskog zaleđa u kasnosrednjovjekovnom periodu. Stoga je jedno od najintrigantnijih pitanja, u kontekstu preobrazbi dalmatinske unutrašnjosti pod utjecajem osmanskog čimbenika, pitanje urbanog kontinuiteta / diskontinuiteta i formiranja islamsko-osmanskog modela grada u dalmatinskome zaleđu.

Do danas je u hrvatskoj historiografiji nastalo svega nekoliko radova o obilježjima pojedinih naselja gradskog tipa za vrijeme osmanske vladavine u jadranskom zaleđu, primjerice o Sinju, Drnišu, Kninu i Livnu.³ Nastali su na temelju fragmentarnih saznanja uglavnom iz mletačkih, a bitno manje iz osmanskih izvora. U njima se mogu pronaći mnoge pojedinačne informacije, ali im nedostaje cjelovit pogled na urbani razvoj i vrednovanje uloge naselja gradskog tipa na onovremeni društveni razvoj jadranskog zaleđa. Nadalje, nedostaje rad koji bi komparirao spoznaje s trendovima urbanog razvoja na drugim pograničnim područjima Carstva (primjerice, podunavskim). Ukratko, nedovoljna istraženost obrnuto je razmjerna značenju osmanskog čimbenika u oblikovanju nove urbane i demografske stvarnosti dalmatinskog prostora u 16. i 17. stoljeću, pa je potreba za primjerenom obradom te problematike u hrvatskoj povijesti permanentno prisutna. Uslijed svega navedenoga, ovo bi preliminarno istraživanje bilo tek prilogom boljem poznavanju društvenog i urbanog razvoja dalmatinskog zaleđa pod osmanskom vlašću.

se živjelo dobro i udobno, znatno bolje i na višoj razini nego u mnogim dijelovima zapadne Europe, pretvorene su u zastrašujuću pustoš. Što je, zapravo, sve uništeno nije moguće ni reći u nedostatku pisane riječi. Dosegnuti stupanj razvoja nasilno je prekinut i stoljećima vraćen unazad“.

² Osmanistička istraživanja novijeg datuma uvelike su usmjerena temeljitom preispitivanju mnogih tvrdnja starije historiografije. Nadasve utemeljeno dokazuju da se razaranja i uništavanja koja se vežu uz pojavu Osmanlija u golemoj mjeri odnose izravno na ratove i pljačkaške provale, a ne na sam sustav nakon uspostave redovitog ustroja vlasti. To se posebice pokazuje na primjeru požeškog kraja (vidjeti: *Moačanin* 1997).

³ Ponajviše zahvaljujući istraživanjima Fehima Dž. Spahe raspoložemo relevantnim informacijama o Sinju, Skradinu i Livnu u osmanskome razdoblju (*Spaho* 1978; *Spaho* 1989a; *Spaho* 1989b; *Spaho* 1994), dok je Seid M. Traljić proučavao razvoj Drniša i Vrane (*Traljić* 1971; *Traljić* 1972). Vjekoslav Klaić posvetio je jednu studiju Kninu (*Klaić* 1928), dok je Nikola Jakšić pisao o Zemuniku (*Jakšić* 1997). Podatke o Drnišu ponešto je nadopunio Karlo Kosor (*Kosor* 1995), a o Kninu Pavao Živković (*Živković* 1993).

2. Cilj rada i izvori

Cilj je ovog rada znanstveno utvrditi, rekonstruiranjem urbano-demografske konfiguracije dalmatinskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću, u kojoj je mjeri urbani nazadak posljedicom utjecaja „osmanskog čimbenika“. Drugim riječima, cilj istraživanja bio bi vezan uz otkrivanje kontinuiteta / diskontinuiteta u urbanom razvoju prostora. Nadalje, nastojalo bi se propitati tezu o dalmatinskom zaleđu u navedenom razdoblju kao potpuno deurbaniziranom prostoru, čije utvrde i gradovi nisu imali, osim vojno-obrambenih, nikakvih civilnih funkcija. I konačno, rad bi pokušao donekle rekonstruirati sliku naseljenosti urbanih sredina, odnosno ocrtati tijek ritmova depopulacije i repopulacije naselja gradskog tipa.

Rad prostorno obuhvaća unutrašnjost današnje Dalmacije, ali će u fokusu interesa ponajviše biti područje što ga zatvaraju rijeke Krka i Cetina jer je većina urbanih fenomena bila koncentrirana upravo na tom području. Pomalo izvan zadanog prostornog okvira, ali zbog tijesne upravne, gospodarske i svakovrsne povezanosti s dalmatinskim centrima, u radu će se obratiti pozornost i na urbani razvoj Livna. Taj je grad posve blizu našem području i pripada užoj regiji jadranskog zaleđa, pa komparativna analiza razvoja može biti višestruko korisna. Nekoliko je grupa konkretnih istraživačkih pitanja na koja ću u ovom istraživanju pokušati dati odgovor i obraditi ovu temu:

1. Jesu li postojala urbana naselja dalmatinskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću, odnosno može li se uopće govoriti o nastanku islamsko-osmanskog (orijentalnog) modela grada? Ukoliko su postojala, kakav je bio status naselja, koja su to bila naselja koja bismo mogli smatrati gradskima i koji su čimbenici njihova razvoja?
2. U kojoj su mjeri političke promjene uzrokovane osmanskim osvajanjem utjecale na regionalne urbane strukture, odnosno na mrežu urbanih naselja, na prostornu (izgled i fizionomiju), demografsku i ekonomsku strukturu grada? Je li postojao ikakav kontinuitet iz predosmanskog razdoblja u naseljenosti gradskih sredina?
3. U kojoj je mjeri osmanska politika u rekoloniziranju urbanih sredina slijedila osmanski vojnostrategijski interes? Kako je tekla rekolonizacija i repopulacija gradskih sredina te kakve su bile tendencije u populacijskom razvoju, odnosno u kretanju broja stanovnika? Kakav su utjecaj brojni „mali“ i „veliki“ ratovi imali na urbani razvoj?

Najbolje početno polazište za historijsku studiju iz urbane povijesti islamsko-osmanskog modela grada, koja objedinjuje demografsku i ekonomsku komponentu, jesu detaljni porezni popisi (*mufassal defteri*) koje su provodile osmanske financijske službe. Ovi su povijesni izvori prilično homogene serije već u 16. stoljeću uvelike standardiziranih popisa ekonomskih potencijala, na kojima se potom mogu zasnivati i demografski proračuni (nije riječ o popisima cijelog stanovništva, već isključivo o popisima poreznih obveznika). U poreznim je popisima

prikazan broj kuća jer se osmanska administrativna praksa u popisivanju temeljila na poreznoj jedinici zvanoj *hane*, a ne na pojedincu. Stoga je broj poreznih kuća mogao i do nekoliko puta biti manji od stvarnog broja objekata ili pak broja obitelji. Premda ta činjenica predstavlja problem u pokušajima da se što točnije i preciznije rekonstruira demografska slika područja, metodološko je značenje tog pokazatelja golemo, kako za određivanje ekonomskih, tako i demografskih potencijala područja. S druge strane, u porezne su popise često unošene zabilješke o civilnim zanimanjima stanovnika gradskih naselja, nazivi gradskih četvrti, važniji objekti u gradu, bračno stanje pojedinaca i slično, što svakako olakšava istraživanje gospodarske, socijalne i prostorne strukture grada.

Potrebno je istaknuti da tijekom ovog istraživanja iz objektivnih razloga nije bilo moguće doći do potpuno cjelovitih nizova poreznih popisa za 16. stoljeće, dok za 17. postoji svega jedan detaljniji.⁴ Stoga se radom nastoje pokazati tek neke mogućnosti koje nam u istraživanju gospodarske i prostorne transformacije gradova te fluktuacije populacijskih trendova nude osmanski defteri. Kronološkom usporedbom nizova poreznih popisa te komparacijom s dostupnim objavljenim osmanskim i zapadnim narativnim izvorima, pruža se detaljniji pogled na nastanak, urbani razvoj i demografsko-gospodarska obilježja gradova jadransko-dinarskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću.⁵ U smislu „grubih“ demografskih procjena vrlo obavijesni (indikativni) mogu biti i popisi vojnih posada plaćenih u gotovini, pogotovo u utvrdama u kojima nikada nije zabilježeno posebno nevojničko gradsko stanovništvo. No kako nas u ovom radu prvenstveno zanima civilna komponenta gradskoga života, takvi popisi prilikom ovog istraživanja nisu uzimani u obzir.

⁴ U radu se koriste sljedeći neobjavljeni detaljni porezni popisi: *Detaljni popis sandžaka Klis i Krka iz 1604. godine* čiji se original čuva u T. C. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü u Ankari, pod signaturom TT 13 (stari broj 475); *Detaljni popis sandžaka Klis iz 1573/4. godine* (ulomak o Ravnim kotarima i Bukovici), Original u Başbakanlık Osmanlı Arşivi u Istanbulu, signatura TT 526; *Detaljni popis sandžaka Klis iz razdoblja Selima II*, original u Başbakanlık Osmanlı Arşivi u Istanbulu, signatura TT 546; *Detaljni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, original u Başbakanlık Osmanlı Arşivi u Istanbulu, TT 284; *Detaljni popis Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine*, original u Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü u Ankari, pod signaturom 82 (stari broj 485). U istraživanju za ovaj rad služila sam se nenumeriranim xerox-kopijama iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu te xerox-kopijama iz Orijentalnog instituta u Sarajevu. Od objavljenih detaljnih popisa u radu se koriste: *Spaho* 1985, 21-120; *Spaho* 1986, 47-86; *Spaho* 1989b 79-107.

⁵ Od zapadnih narativnih izvora važniji su: izvješće generalnog providura L. Foscarinija iz 1572. godine, opis puta po Bosni Athanasia Georgicea iz 1626. godine te opis nepoznatog autora, nastao vjerojatno oko 1624. godine. Od osmanskih narativnih izvora najdetaljniji je svakako *Putopis Evlije Čelebije*. Vidjeti: *Batinić* 1884, 115-145; *Čelebi* 1973, 137-230; *Grgić* 1956, 253-262; *Rački* 1882, 173-195.

3. Status naselja

Radovi iz novije hrvatske historiografije s pravom primjećuju da bi se srednjovjekovna Hrvatska mogla uspješnije braniti od Osmanlija da je imala snažnije gospodarstvo i razvijena naselja gradskog tipa s visokim prihodima, što bi onda moglo uzdržavati djelatnu obranu na dulji rok. Upravo je u navedenom Hrvatska bila slaba, slabija i od onako niskog, u europskim razmjerima, prosjeka gospodarske i urbane razvijenosti čitavog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva (*Grgin* 2002, 183-184). Drugim riječima, i prije dolaska Osmanlija istinskog urbaniteta na prostranom području zaleđa nije niti bilo. Od naselja gradskog tipa na području srednjovjekovne Hrvatske južno od Velebita svojom se važnošću isticao jedino Knin, dok je postojalo nekoliko manjih središta, strateški važnih, poput Skradina, Ostrovice ili Klisa te više lokalnih trgovišta na vlastelinstvima (*oppida*). Posebice je petnaesto stoljeće bilo razdoblje intenzivnog nastajanja naselja gradskog tipa, kada ih se u Slavoniji i Hrvatskoj pojavilo oko 70% od njihova ukupnog broja (*Grgin* 2002, 189). Pri tome treba uzeti u obzir činjenicu da je u to vrijeme podignut velik broj burgova, kaštela i utvrda kao posljedica nadiruće opasnosti od osmanske vojne sile, a ne kao posljedica prirodnog društvenog razvitka (usp. sa slavonskim primjerom *Moačanin* 2001, 63).

Pod osmanskom se vlašću broj utvrda znatno smanjio, posebice u unutrašnjosti i podalje od pograničnog pojasa. Također je i gradova bilo mnogo manje negoli u prethodnih stotinjak godina prije uspostave osmanske vlasti. Razlog je tomu što stari utvrđeni plemićki gradovi ponajviše odgovaraju potrebama organizacije srednjovjekovne feudalne gospodarske uprave i vlasti, a malo ili nimalo uvjetima jedinstvenog upravnog područja u okvirima centralizirane osmanske države i organizaciji osmanskog vojno-političkog sustava. S ulaskom teritorija južno od Velebita i Dinare u političko i društveno ustrojstvo Osmanskog Carstva, na navedenom se području razvija specifičan kulturno-genetski tip grada koji se u stranoj i domaćoj literaturi nekonzistentno naziva *islamskim*, *orijentalnim*, *osmanskim*, a ponekad *islamsko-osmanskim* gradom (usp. *Faroqhi* 2000, 146-161; HNJ 2/1959, 602-610; *McCarthy* 1997, 236-259; *Moačanin* 1999, 137-142; *Vresk* 1984, 102-128). Mišljenja sam da pridjevi „orijentalni“, „islamski“ i „osmanski“ konotiraju vrlo široka značenja, kako u smislu prostorne, vremenske ili pak kulturno-civilizacijske dimenzije, tako i u smislu urbane hijerarhije. Nasuprot tomu, izraz „islamsko-osmanski grad“ puno jasnije i uže definira model grada koji nastaje u okvirima osmanske države i dominirajuće islamske civilizacije. Stoga se u radu opredjeljujem za potonji izraz budući da striktnije opisuje model grada koji se svojom funkcionalnom, prostornom, socijalnom itd. strukturom više ili manje razlikovao od drugih orijentalnih i/ili islamskih gradova te se zbog toga može izdvojiti kao zaseban kulturno-genetski podtip orijentalnog i/ili islamskog grada. Valja međutim naglasiti da, premda gradovi u jadranskom zaleđu imaju

sličnosti i zajedničkih obilježja s gradovima diljem Osmanskog Carstva, oni ipak imaju dosta specifičnosti, kako zbog strateškog značenja u urbanoj mreži osmanske države i perifernog geopolitičkog položaja, tako i zbog naslijeđene prostorne strukture srednjovjekovnih naselja. Naime, za razliku od nekih drugih područja (primjerice u Bosni), osmanska se uprava u ovladavanju novostečenim teritorijem na jadranskom zaleđu uglavnom oslanjala na postojeću topografsku mrežu srednjovjekovnih naselja. Stoga sa stabilizacijom vlasti započinju procesi revitalizacije i repopulacije ranije postojećih, ali tijekom ratnih zbivanja devastiranih utvrda, gradova i podgrađa. Ona srednjovjekovna utvrđena naselja koja su imala prirodne predispozicije za razvoj unutar osmanske urbane mreže, opstala su zbog vojnih, prometnih ili gospodarskih interesa (Skradin, Sinj, Vrlika, Vrana), a neka su uvelike i povećala svoj značaj (Drniš, Livno). Ona pak koja svojim smještajem i funkcijama nisu mogla zadovoljiti potrebama novostvorenih političkih, društvenih i ekonomskih uvjeta, propadala su i u potpunosti gubila svoju raniju važnost (Kličevac, Kamičac, Petrovac itd.). Tamo gdje nije bilo mogućnosti da se urbana mreža razvije samoinicijativno, primjerice, da selo naraste do veličine grada ili da postojeća srednjovjekovna utvrda prirodno preraste okvire vojnog uporišta i preuzme funkciju urbanog središta, vlast je planski forsirala preobrazbu u grad (primjer Hrvaca i Zemunika). Pritom je sustav zaklada utemeljenih državnim nalogom odigrao presudnu ulogu. Tako se na inicijativu vlasti urbani razvoj usmjeravao sukladno državnim potrebama.

Uspoređujući s drugim regijama Carstva, na području južno od Velebita i Dinare naselja je gradskog značaja bilo malo i mogli bismo dvojiti radi li se doista o istinskom urbanitetu, jer su gotovo svi gradovi ostali ograničeni na okvire ponajprije vojnih, a potom prometnih ili lokalnih gospodarskih interesa. I premda je urbanizacija promatranog prostora tijekom 16. i 17. stoljeća bila limitirajućeg dosega, izvan je svake sumnje da su pojedina naselja imala ulogu grada i da su obnašala funkcije karakteristične za gradove. Koja bismo naselja u dalmatinskom zaleđu mogli smatrati gradovima i koji su kriteriji da ih definiramo takvima? U Kliškom sandžaku i istočnom dijelu Krčkog sandžaka razvilo se više gospodarsko i prometno važnijih naselja gradskog tipa (Drniš, Hrvace, Klis, Knin, Livno, Sinj, Skradin, Vrlika), dok se u zapadnom dijelu isticao samo Zemunik. Svi su oni u manjoj ili većoj mjeri poprimili vanjska obilježja orijentalnih odnosno islamsko-osmanskih gradova.

Nekoliko je kriterija kojima sam se vodila u izdvajanju gradskih naselja. Ti su kriteriji uglavnom dosta dobro koncepcijski i sadržajno obrađeni u okvirima suvremene europske historijske osmanistike, a mogu se svesti na sljedeće odrednice: veličina grada, funkcije koje grad obavlja, status naselja te neagrarni značaj naselja (usp. *Faroqhi* 1984; *Jennings* 1976, 21-57; *Moačanin* 2001, 63-70; *Todorov* 1972). Premda svaki kriterij ima svoje opravdanje, zbog specifičnosti geopolitičkog položaja našega područja i kompleksnosti uvjeta, koji su kontinuirano na njemu

egzistirali, nužno ih je ponešto modificirati kako bi bili prikladni za istraživanje posebnosti urbanih struktura jadranskog zaleđa.

Primijenimo li kriterij veličine, recimo od četiri stotine kuća na više,⁶ rezultat će biti uvelike manjkav jer bi tako strog kriterij moglo zadovoljiti jedino Livno, i to tek od treće četvrtine 16. stoljeća (*Spaho* 1994, 147).⁷ Spustimo li kriterij veličine na niže, primjerice sto i više kuća, nedoumica neće biti manja jer je i nakon dužeg razdoblja osmanske vlasti bilo vrlo malo naselja s više od stotinu civilnih kuća; samo su Livno, Knin i Zemunik početkom 17. stoljeća prešli tu brojku.⁸

Razmotrimo li funkcije koje su imala naselja gradskog značaja, zaključit ćemo da su sva imala vrlo izraženu vojno-obrambenu funkciju i nastala su kao podgrađa utvrda (izuzev Hrvaca koje nije imalo utvrdu), što je uvelike umanjivalo njihovu civilnu ulogu (gospodarsku, upravnu, političku, prometnu i kulturnu). No, s obzirom da je na neposrednoj pograničnoj zoni postojao čitav niz utvrda i palanka s vojnicima te da one ne pokazuju nikakve druge civilne uloge koje bi ih funkcionalno izdvajale u prostoru (primjerice Islam, Kamen, Kašić, Kuk, Nučak, Poličnik, Vrčevo, Zadvarje itd.), dodatne upravne i gospodarske uloge zasigurno su znak višeg stupnja razvoja i kakvog-takvog urbaniteta. Prometno-gospodarsku ulogu kao vitalnu u razvoju pokazuju sva naselja koja su bila smještena na glavnim prometnim pravcima od splitske i šibenske skele prema unutrašnjosti Osmanskog Carstva (odnosno prema Sarajevu i Banjoj Luci – Sinj, Vrlika, Knin, Hrvace, Drniš, Skradin, Klis, Livno). Upravne su funkcije bez dvojbe izdvajale sjedišta sandžaka i kadiluka (Livno, Knin, Klis, Skradin, Sinj, Zemunik), dok su sjedišta nahija mogle biti vojne utvrde (Strmica, Čačvina, Nečven itd), trgovišta (Kožlovac) ili veća sela (Dicmo, Muć). Obrazovnu su pak ulogu imala isključivo naselja gradskog značaja, zbog mogućnosti stjecanja nižeg i višeg stupnja obrazovanja u vjerskim školama. Svi su gradovi na našem području imali niže vjerske škole, a više samo Livno. Razvijeniije kulturne funkcije (prepisivačke, prozne i pjesničke djelatnosti), prema sadašnjim saznanjima, može pripisati Drnišu, Livnu, i eventualno, Hrvacama.

Što se tiče statusa naselja, mogli bismo ih kategorizirati u tri skupine: varoši, kasabe i šeheri. Prema tumačenjima starijih bosansko-hercegovačkih osmanista, da bi neko naselje dobilo status šehera (*šeher*) moralo je imati barem četiri džamije, više građevina karakterističnih za islamsku kulturnu i graditeljsku civilizaciju (mekteb, medresu, hamam, tekiju, karavan-saraj i slično), izraženu trgovačko-obrtničku funkciju naselja i većinu muslimanskog stanovništva (*Čelebi*

⁶ U studijama koje se bave urbanim razvojem pojedinih regija Carstva, donje su granice različito postavljene, ovisno o specifičnim geografskim, demografskim i drugim uvjetima.

⁷ Livno je 1574. imalo 653 muslimanske i 6 kršćanskih kuća.

⁸ Godine 1604. situacija je bila sljedeća: Livno – 433 muslimanske i 19 kršćanskih kuća te 23 neoženjena odrasla muslimana, Knin – 90 muslimanskih i 6 kršćanskih kuća te 8 neoženjenih odraslih muslimana, Zemunik: 92 muslimanske i 19 kršćanskih kuća te 8 neoženjenih (TT 13).

1973, 660).⁹ Prema službenim osmanskim popisima, status šehera nije imalo niti jedno naselje na promatranom prostoru. Godine 1574. Livno posve sigurno ima najmanje četiri džamije i dva mesdžida, a 1604. sedam džamija i dva mesdžida. Muslimansko stanovništvo, koje je bilo daleko brojnije od kršćanskog, bavilo se uglavnom neagrarnim zanimanjima, a grad je dobio vanjska obilježja orijentalnog grada. Bez obzira na sve uvjete za status šehera, Livno se u popisima nazivalo isključivo kasabom, a nikada šeherom (usp. TT 13 i TT 546).

Za status je kasabe (*kasaba*) ili manjega grada potrebno, sukladno tumačenjima osmanista, postojanje barem jedne džamije (što implicira postojanje brojnije skupine muslimanskog civilnog stanovništva), trga i trgovačko-obrtničkih aktivnosti većine stanovnika, dok je proglašavanje jednog naselja kasabom predstavljalo važan upravno-pravni čin (*Moačanin* 2001, 64).¹⁰ Početkom 17. stoljeća na našem prostoru bilo je nekoliko takvih: Drniš, Hrvace, Knin, Livno, Sinj, Vrlika i Zemunik. I Skradin je početkom 17. stoljeća imao izrazitu većinu muslimanskog nepoljoprivrednog stanovništva okupljenu oko mesdžida, ali nikada se ne spominje kao kasaba nego isključivo kao varoš. Gotovo istovjetna je situacija i s Klisom, koji je još k tomu, premda formalno, bio sjedište sandžaka i barem je neko vrijeme obnašao određene upravne funkcije. Možda je kod Skradina presudila činjenica što u podgrađu nije postojala džamija za skupne molitve petkom već mesdžid (*mescid*) – manji islamski vjerski objekt za svakodnevne molitve. Naselje Hrvace na dva se različita mjesta u istom defteru iz 1604. godine spominje i kao kasaba Hrvace i kao selo (*karye*) Gornje i Donje Hrvace (TT 13).¹¹ Dakle, evidentno je da se osmanski popisivači nisu striktno držali preporuka (ukoliko su takve uopće postojale) koje su neko naselje izdvajale kao kasabu, odnosno šehera. Stoga bismo prihvatili tezu da kasabu treba izjednačiti s „gradom“ u najširem, općenitom značenju, bez obzira na to koliko je razvijen preko granice nužnog minimuma, dok pojam šehera već uključuje konotacije pravog urbaniteta, bogatstva i kultiviranosti (detaljnije *Moačanin* 2001, 68).¹² Za razliku od službenih popisa, Evlija Čelebi izraze kasaba i šehera upotrebljuje gotovo kao sinonime. Stoga on Livno i Drniš često naziva šeherima (*Čelebi* 1973, 139-142). Zasigurno je tomu razlog viši stupanj urbane civiliziranosti te gospodarski i kulturni razvoj koji su ta dva grada postigla tijekom 17. stoljeća.

⁹ Terminološke je komentare napisao H. Šabanović.

¹⁰ U najnovijim radovima *N. Moačanin* ističe ograničenu primjenjivost ove teorije samo na teritorij Bosanskog sandžaka, gdje gradovi i istinski urbanitet doista nastaju tek u osmansko doba i na inicijativu vlasti.

¹¹ Kao kasaba spominje se kada se opisuje zakladno zemljište tj. čifluk Tinj i zakladni objekti Ferhad bega Sokolovića, a kao selo kada se popisuju stanovnici okupljeni u mahaluu.

¹² Pripomenimo da se u turskoj stručnoj literaturi pojam „kasaba“ često prevodi engleskim izrazom „town“, a pojam „sehir“ izrazom „city“. Vidjeti: *Şahin* 1988, 183-196.

Varošima (*varoş*) je isprva osmanska administracija označavala gradska naselja isključivo ili pretežno naseljena kršćanskim stanovništvom koje se bavi neagrarnim zanimanjima. Osim vjerske pripadnosti žitelja, zamalo da i nema razlike između kasabe i varoši. Budući da nesumnjivo pokazuju življi razvoj i veću koncentraciju trgovačko-obrtničkih djelatnosti, varoši možemo bez imalo dvojbe uključiti u gradska naselja. Na našem su području početkom 17. stoljeća postojale sljedeće varoši: Velin, Klis, Vrana, Skradin, Karin, Stari Obrovac, Ostrovica i Nadin (TT 13). Interesantno je pripomenuti da se Klis i Skradin u popisima kontinuirano nazivaju varošima bez obzira što im je većinsko stanovništvo muslimansko i što imaju sve značajke orijentalnog grada. Osim toga, bilo je varoši posve agrarna karaktera, čije je stanovništvo obrađivalo zemlju i plaćalo zemljarinu (primjerice Karin i Velin). Također je zabilježeno postojanje varoši u kojima je evidentno da žitelji obrađuju zemlju i daju visoka desetinska podavanja od agrarnih proizvoda, ali ne plaćaju zemljarinu. Vjerojatno je tomu razlog što se dodatno bave neagrarnim zanimanjima (sitnom trgovinom, prodajom vlastitog vina, prodajom proizvoda kućnog obrta itd.). Takva su bila podgrađa Vrane i Ostrovice. Varoš Vrana 1574. godine nema evidentiranih stanovnika, a 1604. ima 3 muslimanske i 3 kršćanske kuće. Iste godine u podgrađu Velina zabilježeno je 16 kršćanskih kuća, u Karinu 2 kršćanske, a u Ostrovici 4 muslimanske i 3 kršćanske (TT 13). Premda na ovakav razvitak varoških naselja u drugoj polovici 16. stoljeća i u prvoj polovici 17. stoljeća utječu nešto stabilnije političke prilike, ipak će varoši ostati primarno vojno-strategijska uporišta i mala trgovišta, tek s ponekim stanovnikom koji se bavi civilnim zanimanjem (izuzev Skradina i Klisa).

Ako presudnim držimo kriterij da se gradskima smatraju ona naselja koja imaju neagrarni značaj te da u mjestu postoji trg što implicira veću mogućnost trgovačke razmjene i gospodarsku propulzivnost (vidjeti *Moačanin* 2001, 69-70), tada bi se sva ranije navedena naselja mogla spominjati u kontekstu grada, a isključile bi se manje varoši, poput Karina, Nadina ili Velina. Ta bi okolnost bila ključni čimbenik u izdvajanju gradskih naselja od onih ruralnog karaktera. To ne znači da se žitelji gradova uopće ne bave poljoprivrednom proizvodnjom, već da proizvode hranu ispod egzistencijalnog minimuma po stanovniku. Nadalje, ako bi i zapustili zemlju, nisu morali zbog toga plaćati posebnu pristojbu kao seljaci po selima. Pritom su pojedini dijelovi gradova s okolicom mogli biti i te kako važna mjesta poljoprivredne proizvodnje. Ti se dijelovi gradova također nazivaju varošima. Primjerice, početkom 17. stoljeća trideset i tri kuće u Zemuniku od ukupno stotinu i dvadesetak bave se poljoprivredom: plaćaju zemljarinu i desetinu poljoprivrednih proizvoda, ali gledano u cjelini, naselje ipak ima gradsko obilježje (TT 13). Godine 1550. u livanjskoj su varoši evidentirane ukupno 32 muslimanske i kršćanske kuće (od čega 4 udovičke) koje obrađuju zemlju te stoga plaćaju zemljarinu (TT 284). Premda je preostalo područje grada Livna imalo

oznaku kasaba (212 kuća i 170 neoženjenih), ne znači da varoš nije bila prirodni dio gradskog naselja te da varoš ne treba uzimati u obzir prilikom razmatranja urbane strukture grada. Iako se broj stanovnika livanjske varoši tijekom druge polovice 16. stoljeća kontinuirano smanjuje, permanentnom ostaje okolnost da se dio živilja i dalje bavi agrarnom proizvodnjom.

Ponekad je činjenica da je naselje bilo važno vojno-strategijsko uporište uvelike potisnula njegovu upravnu ili pak gospodarsko-prometnu funkciju. To primjerice dolazi do izražaja kod Starog Obrovca, koji je ponekad označavan kao varoš, a ponekad samo kao tvrđava (*kale*) premda je bio sjedište nahije i kapetanije, skela za izvoz drva i uvoz soli, te je na bakrorezima iz 17. stoljeća prikazivan kao utvrda s nemalim podgrađem (HDA, Grafička zbirka, sig. br. 1501). Kao naselje u statusu varoši spominje se već 1528. godine, sljedećim popisom iz 1550. evidentira se samo kao vojno utvrđenje, da bi 1574. opet bio zabilježen kao varoško naselje s 8 kuća. U popisu iz 1604. godine nema naznaka civilnog stanovništva u podgrađu Obrovca, odnosno spominju se samo čitluci i zemini vojnih posada. Možda se angažmanom u poslovima skele stanovništvo preselilo unutar palanke ili je ostalo živjeti u varoši, ali je napustilo civilna zanimanja, pa je ubilježeno u popisima vojnih posadnika. Zapadni izvori apostrofiraju da je Obrovac „staro mjesto na rijeci, veoma napučeno, s dosta vojnika“ (Grgić 1956, 259). Stanovništvo podgrađa nije bilježeno u porezne popise sve dok je bilo zauzeto vojnim dužnostima i dok je bilo na platnom spisku vojnih posada. Iz tih razloga, u podgrađu nekih utvrda nikada u popisima nije niti registrirano trgovačko i obrtničko stanovništvo, premda su na bakrorezima iz 17. stoljeća jasno vidljiva naselja podno tvrđava – primjerice, podno Nadina i Vrane, uz već spomenuti Obrovac (HDA, Grafička zbirka, sig. br. 1484, 1723) – a i zapadni izvori ih apostrofiraju.¹³ No, s druge strane dok muslimansko civilno stanovništvo živi samo na prostorima tvrđava, ono također nije popisivano, pa podaci postoje samo za kršćane (kao za Livno 1485. te Karin i Velin 1604. godine). S pojavom muslimanskih mahala u podgrađu javljaju se i popisi tvrđavskih muslimana – građana.

4. Čimbenici razvoja gradskih naselja

Na razvoj islamsko-osmanskih gradova utjecali su različiti čimbenici (vojni, politički, upravni, gospodarski, prometni, socijalni, religiozni, kulturni), od kojih su svi mogli imati važnu ulogu (Vresk 1984, 103). Međutim, u razvoju pojedinih naselja gradskog tipa na našem području, jedan od navedenih čimbenika najče-

¹³ U izvorima zapadne provinijencije, za Nadin se oko 1620-ih navodi da je obzidan, utvrđen malim kaštelom, te da podgrađe s gradom broji oko stotinjak kuća i stopedeset ljudi sposobnih za oružje (Rački 1882, 183).

šće je bio odlučujući. Već je ranije bilo naglašeno da se osmanska vlast u zaleđu oslanjala na postojeću mrežu srednjovjekovnih gradskih naselja. Poglavitito je nastojala revitalizirati ona naselja koja su imala izuzetan značaj za državu, bilo zbog vojno-strateških razloga kao utvrde (primjerice Zemunik i Klis), gospodarskih (kao skele, primjer Skradina i Makarske), prometnih (kao čvorišta na prometnom karavanskom putu od Splita prema unutrašnjosti, primjer Sinja, Vrlike, Hrvaca), upravnih (Knin) ili kakvih drugih razloga. Najvišu razinu razvoja dostigla su ona središta kod kojih su se preklapili političko-gospodarski interesi države s pogodnostima prirodnih predispozicija (primjer Livna).

Vrlo je važno istaknuti da je na primjerima gradova na zaleđu vidljivo kako je država postupala dvojako u pretvaranju devastiranih naselja u nove urbane centre. Smještanjem manjih kontingenata vojnih posada u utvrđena naselja podalje od granice nastojalo se stvoriti sigurne uvjete za buduće civilno pučanstvo, a podizanjem prve džamije u utvrdi (tzv. „careve džamije“) omogućiti vjersku službu vojsci i malobrojnim civilima. Potom se rast i prosperitet naselja prepustalo prirodnom tijeku razvoja, odnosno pojedincima – dobročiniteljima koji su iz vjerskih uvjerenja podizali općekorisne objekte i na taj način pridonosili porastu broja stanovnika. U takvim je slučajevima uloga države bitna utoliko što je stvorila elementarne osnove za civilni život i pružila inicijalni poticaj. Zoran primjer pruža nam slučaj Sinja. Nadzor nad sinjskom tvrđavom, koja je dominirala glavnim karavanskim putem od Splita prema Sarajevu, bio je glavni zadatak tvrđavskih vojnih posada, kako se to vidi već iz kanun-name za Bosnu iz 1516. godine (*Đurđev* 1957, 313). Istodobno je u sinjskoj tvrđavi podignuta džamija; po svemu sudeći prva je džamija nastala pregrađivanjem nekadašnje Crkve sv. Mihovila (*Milošević* 1989, 224). Time je država već na samom početku osmanske vlasti u Sinju osigurala sve pretpostavke snažnog vojnog uporišta, pa nije bilo toliko potrebe da se razvitak civilnog dijela „inducira“ odozgo. Naime, tamošnja je muslimanska mahala nazvana po mesdžidu utemeljitelja Hadži Hamze, čije nas ime upućuje na zaključak da se radi o hodočasniku (*hacı*) koji je osnovao zakladu iz vjerskih uvjerenja, pa bi sukladno tome religiozno-donatorski čimbenik igrao značajnu ulogu u razvoju kasabe.

Nasuprot tome, tamo gdje nije bilo gradske infrastrukture i gdje nije bilo mogućnosti da postojeća utvrda prirodno preraste okvire vojnog uporišta i preuzme funkciju urbanog središta, vlast je iz stratejskih razloga planski forsirala preobrazbu utvrde u grad. Pri tome je sustav zadužbina odigrao presudnu ulogu, tako što je pokrajinskom upravitelju bilo naređeno da podigne džamiju, mekteb, han i ostale objekte koji su bili neophodni kako bi mjesto profunkcioniralo kao grad. Na taj se način urbani razvoj usmjeravao u skladu s državnim potrebama. Najbolje primjere državno poticanog razvoja pružaju Zemunik i Hrvace. Zemunik pokazuje tendenciju ubrzanog razvoja krajem 16. stoljeća, usprkos položaju na vrlo izloženom području i usprkos činjenici da je pod osmansku vlast dospio tek nakon završetka Ciparskog rata. Ubrzo nakon što je u njemu tadašnji kliški

sandžakbeg Ferhad beg Sokolović podigao džamiju, počeo se nazivati kasabom. Početkom 17. stoljeća postaje grad s najvećim brojem „građana“ u dalmatinskom dijelu Krčkog sandžaka (TT 13).¹⁴ U ovom je slučaju nadasve vidljiva intervencija države s obzirom da na tom krajnjem jugozapadnom dijelu Krčkog sandžaka, strateški vrlo osjetljivom prostoru, nije bilo niti jednog grada, pa se nastojalo na ubrzanom pretvaranju tvrđave u pravi grad (*Polimac*, 32-33).¹⁵ Možemo pretpostaviti da je doseljavanje civilnog stanovništva dijelom bilo prisilno kako bi pripomogli transformaciji pogranične utvrde u kasabu. Gradska infrastruktura, osim što je bila neophodna radi rješavanja problema opskrbe brojnih tvrđavskih posada okolnih utvrda, bila je potrebna i radi političkog osnaživanja pozicija i revitalizacije pograničja, što može ostvariti jedino civilno pučanstvo.

Usljed prometno – strateških razloga na važnoj transportnoj komunikaciji od Splita prema Sarajevu, prema sultanskom naređenju tadašnji kliški sandžakbeg Ferhad beg Sokolović podigao je, između 1574. i 1580. godine, u selu Donje i Gornje Hrvace, svoje zakladne objekte (džamiju koja je po njemu dobila ime, mekteb i određen broj trgovina) zbog kojih je selo Hrvace dobilo naziv kasaba. Ova se inicijativa treba svakako dovesti u vezu s planovima o osnivanju splitske skele koji postaju aktualnima već u to vrijeme.¹⁶ U Hrvacama je i prije podizanja ovih zakladnih objekata moralo biti razvijenije trgovište sa sudskom ispostavom i s većom skupinom muslimanskog neagrarnog stanovništva, kako se vidi iz jedne carske naredbe izdane 1560. godine. U njoj se naređuje sankcioniranje vođa okolnog vlaškog pučanstva koji su bili začetnici dvodnevni nereda i nasilja nad muslimanskim obrtnicima i trgovcima, i koji su tom prigodom napali zamjenika kadije i zgradu sudnice (*Polimac*, 5). Hrvace se dosta brzo razvijaju tako da su početkom 17. stoljeća postale, prema podacima poreznog popisa iz 1604. godine, treće urbano naselje po veličini (iza Zemunika i Knina), napučeno isključivo muslimanskim stanovništvom.¹⁷ To je ujedno jedini grad koji nije imao nikakvu

¹⁴ Prema popisu Zemunik je 1604. godine imao ukupno 92 muslimanske kuće, 8 neoženjenih muslimanskih sinova i 19 kršćanskih kuća.

¹⁵ U smislu podizanja razine civilnog života u Zemuniku trebalo bi tumačiti molbu kliškog sandžakbega upućenu Porti u kojoj predlaže da se dio vojnika iz Zemunika prebaci u tvrđavu Blagaj jer bi to bilo svrsishodno. Porta tada nije donijela nikakvu odluku s obzirom da se prvo mora ustanoviti je li minula bojazan od neprijatelja, pa tek onda ima li viška vojnika. Kako je ovaj dokument datiran godinom 1564, radi se sigurno o pogrešci prevoditelja jer Zemunik još tada nije bio pod osmanskom vlašću. Budući da se u istom izvoru spominje i popisivanje sela i opisivanje granica zemalja Kliškog sandžaka koje su „carskom vojskom osvojene“, smatram da vrijeme nastanka ovog dokumenta treba pomaknuti iza Ciparskog rata.

¹⁶ Premda je splitska skela s lazaretom osnovana tek 1592. godine, židovski je trgovac Daniel Rodriga prijedlog o splitskoj skeli kao glavnoj luci za trgovinu između Mletačke Republike i osmanske unutrašnjosti iznio mletačkom Senatu još 1578. godine. Iste je godine Senat donio odluku da se krene u izgradnju infrastrukture potrebne za prihvat robe i smještaj putnika, dok je Rodriga nastojao pridobiti osmanske provincijske vlasti za taj poduhvat. Detaljnije o splitskoj skeli: *Traljić* 1962, 360-365.

¹⁷ Popisom je zabilježeno, pored kuća imama i mujezina, 59 kuća oženjenih muslimana te 31 neoženjeni odrasli musliman (TT 13; *Spaho* 1985, 82).

vojnu funkciju jer je predstavljao otvoreno naselje bez utvrde. Svi zadužbinski objekti u Hrvacama i Zemuniku, kao i službenici tih objekata, bili su izdržavani od prihoda što ih je donosio zakladni čifluk Tinj, koji se sastojao od desetak obradivih pustoselina.¹⁸ Tako je država, davanjem u privatno vlasništvo (*mülk*) državne zemlje (*miri*) najuglednijim predstavnicima osmanske vlasti kako bi ih pretvorili u zakladna imanja, nastojala razviti potrebnu gradsku infrastrukturu. Razlika u razvoju je utoliko što je, u odnosu na Hrvace, Zemunik postojao kao srednjovjekovna utvrda, a i za vrijeme osmanskog suvereniteta ostao je vojnim uporištem.

Knin i Zemunik su, osim oznake *kasaba* nosili i oznaku *nefs*, što doslovno znači „sam“. Analogno nekim drugim primjerima u Slavoniji, moguće je da ta oznaka više konotira upravno ili strategijsko značenje, pa se zbog toga i neveliki grad može isticati i biti spomenut na način koji znači nešto više od (samo) kasabe, po svemu sudeći središte kadiluka (*Moačanin* 2001, 65-66). Knin se doista, zbog svog izvanrednog prometnog položaja na stjecištu putova iz unutrašnjosti prema moru, morao razviti u gradsko naselje jačeg civilnog značaja, sa stotinjak i više kuća građana. Tome je pogodovala i činjenica da je od 1580. godine bio središte kadiluka i sandžaka, pa bi sukladno tomu upravni čimbenik imao istaknutu ulogu. Građani su bili okupljeni oko džamije koju je podigao lokalni moćnik i jedan od najvećih tadašnjih posjednika Mustafa aga, tada u funkciji emina (TT 13). Poreznim popisom s početka 17. stoljeća zabilježeno je 90 kuća oženjenih muslimana, 6 kršćanskih kuća te 8 neoženjenih odraslih muslimana, dok zapadni putopisci dvadesetih godina 17. stoljeća broje oko tristotinjak kuća organiziranih u tri mahale (*Rački* 1882, 184; *Batinić* 1884, 144). Na Coronellijevom planu utvrde Knin s prikazom podgrađa iz druge polovice 17. stoljeća vide se dvije džamije i mesdžid.¹⁹

Skradin u popisnim godinama 1528. i 1550. nije imao podgrađe naseljeno civilnim stanovništvom. Godine 1574. registrira se kao varoš s 3 muslimanske i 3 kršćanske kuće, da bi nakon završetka Ciparskog rata i stabilizacijom prilika započeo s bržim razvojem. Tome su svakako pogodovali povoljni komunikacijski pravci dolinom Krke sa Šibenikom i sa zaleđem te činjenica da je u Skradinu bila organizirana skela. Godine 1604. u njemu su zabilježene 63 muslimanske kuće okupljene oko mesdžida koji je nosio naziv „mesdžid Husrev hodže, Alije sin Šira i Memija sin Hasana“ (*mescid-i Hüsvrev Hoca, Ali bin Şir ve Memi bin Hasan*), te 19 kršćanskih kuća (TT 13). Jedan od razloga slabijem razvoju Skradina svakako je pomanjkanje bogate zaklade. Naime, iz činjenice da su bila potrebna

¹⁸ TT 13; *Spaho* 1978, 228. – U izvoru je naglašeno da zbog položaja na isturenom graničnom području, pustoseline (*mezra'a*) nije moguće stalno obrađivati pa se stoga, za potrebe zaklade, prikuplja filurija u iznosu od 2000 akči.

¹⁹ Coronellijev prikaz podgrađa Knina vidjeti u: *Čelebi* 1973, 158.

trojica donatora da izgrade jednu manju muslimansku bogomolju evidentno je da su skradinski obrtnici i trgovci bili dosta slabih materijalnih mogućnosti. Izgleda da u slučaju urbanog razvoja Skradina vlast nije pokazivala preveliku inicijativu. A ni okolnost da je Skradin bio nekoliko puta poharan od Mlečana i uskoka nije pripomogla bržem razvoju civilnog dijela grada.²⁰

O nekoj ulozi Klisa koja bi se očitovala na civilnom polju do sada nije bilo nikakvih spoznaja. Međutim, Klis osim što je imao izvanredni strateški položaj kao utvrda, imao je i odličan smještaj kao trgovački emporij između mletačkog Splita i osmanske unutrašnjosti. Nažalost, tu je svoju prednost mogao bolje iskoristiti tek u rijetkim razdobljima mira. Stoga, usporedno s razvojem trgovine jača uloga gospodarskog čimbenika u urbanom razvoju. Premda je Klis bio tek simboličnim središtem istoimenog sandžaka i ta je činjenica mogla imati određenu važnost u formiranju civilnog dijela naselja. Početkom 17. stoljeća Klis je imao nešto više od 60-ak civilnih kuća naseljenih obrtnicima i trgovcima, od kojih se nekolicina javlja pod oznakom *tüccar*, što redovito označava veletrgovce čiji su poslovni poduhvati bili širih razmjera. Tome u prilog govori i najviši iznos prihoda ostvaren od tržišnih taksi na trgu, viši nego u bilo kojem drugom gradu. Brojem stanovnika Klis je prestigao Vrliku, Sinj i Drniš (TT 13).²¹ Muslimansko je civilno pučanstvo bilo okupljeno oko „časne džamije“, zakladnog objekta prvog kliškog sandžakbega, glasovitog preobraćenika Murad bega Tardića (*Sekulić-Gvozdanović* 2004, 106).²²

Vrlika pokazuje slične čimbenike razvitka kao i Sinj. Radi se o gradskim naseljima isključivo naseljenim muslimanskim pučanstvom (Vrlika – 49 kuća, Sinj – 59 kuća) čiji su uvjeti opstanka ovisili o smještaju na žili kucavici dalmatinskog zaleđa, odnosno na glavnom prometnom pravcu od srednjodalmatinske obale prema unutrašnjosti Carstva. Razlika u razvoju je utolika što je u Vrlici džamija podignuta najvjerojatnije državnom inicijativom (nalogom dizdaru), dok je u Sinju napredak kasabe više bio prepušten prirodnom tijeku razvoja. Naime, džamija u vrličkom podgrađu nosila je ime po svom osnivaču Iskender agi, dizdaru utvrde. Obzirom da se radi o povećem iznosu gotovine (95 000 akči), koji je Iskender aga ostavio u zakladu za financiranje džamije, mala je mogućnost da je jedan dizdar raspolagao tako golemim financijskim sredstvima.²³

²⁰ Prvi su put Mlečani spalili Skradin u vrijeme mletačko-osmanskog rata (1537-1539), a drugi put za vrijeme Ciparskog rata (1570-1573). Potom ga 1605. godine pale uskoci, da bi ga na početku Kandijskog rata (1645-1647) opet u nekoliko navrata poharali Mlečani. Usporedi: *Kronologija* 1996, god. 1570-1573, i god. 1605; *Difnik* 1986, 97-99, 122-125, 134-136.

²¹ Popisom je registrirano 45 muslimanskih, 18 kršćanskih kuća i 4 neoženjena odrasla muslimana.

²² Džamija je kasnije preinačena u Crkvu sv. Antuna.

²³ Premda su dizdari mogli biti itekako imućni, jer je takav primjerice bio požeški dizdar Hadži Mehmed aga (vidjeti: *Moačanin* 1997, 66-73).

O Drnišu nema pouzdanih podataka koji potvrđuju njegovo postojanje u kasnom srednjem vijeku, osim jednog kupoprodajnog ugovora iz ožujka 1494. godine u kojem se kao kupac spominje neki Šibenčanin Petar, sin pokojnog Tomasa Vulodolovića iz drniškog podgrađa (*Sub Darnis*).²⁴ Posve je opravdano pretpostaviti da je u predosmanskom razdoblju postojalo, ako ne razvijeno podgrađe, ono barem utvrda koja je za vrijeme osmanskih prodora bila porušena te je na njoj glasoviti Murat beg Tardić dvadesetih godina 16. stoljeća izvršio rekonstrukcije kako bi je vojno osposobio (*Traljić* 1972, 393). U osmanskim se popisima Drniš prvi put spominje 1550. godine kao varoš podijeljena na kršćanski i muslimanski dio. Međutim, popis nije registrirao nijednu muslimansku kuću, već samo 8 kršćanskih (TT 284; *Spaho* 1986, 83). Početkom 17. stoljeća Drniš je spadao u gradsko naselje jednake veličine kao i Sinj (60 muslimanskih kuća), no kako Evlija Čelebi ističe da je to „u osmanskoj vlasti bio tako velik i golem grad da je iz njega svake godine stotinu do sto pedeset ljudi išlo na hadž“ (*Čelebi* 1973, 191), nije isključeno da je tijekom 17. stoljeća njegov razvoj bio ubrzan upravo zbog te njegove hodočasničko-vjerske uloge, dok mu je vojno-obrambena uloga bila gotovo zanemariva.²⁵ Vjerojatno zbog višeg stupnja kulturnog razvoja i uljudenosti, Evlija ga i zove šehrom (*Čelebi* 1973, 191). S obzirom da je mahalska džamija nosila ime uzvišenog sultana Sulejmana, nije isključeno da je i u slučaju Drniša državna inicijativa bila odlučujuća prilikom preobrazbe varoši u kasabu. Onovremeni zapadni izvori apostrofiraju nekoliko puta veći broj kuća nego u osmanskim popisima; u izvješćima što su ih objelodanili Franjo Rački i Mijo Batinić navodi se da u varoši ima dvjestotinjak kuća i tristotinjak ljudi svih uzrasta (*Rački* 1882, 180; *Batinić* 1884, 140). Franjo Difnik sredinom 17. stoljeća o njemu pak kaže sljedeće: „Obuhvaća oko tisuću i petsto ognjišta, bez ogradnih zidina, s jednim malim kaštelom u kojem stanuje dizdar, tj. kaštelan. Mjesto je inače veoma napučeno i razvijene trgovine...“ (*Difnik* 1986, 167). Kad je generalni providur Leonardo Foscolo zauzeo Drniš u veljači 1648. godine u jeku Kandijskog rata, on javlja mletačkom Senatu: „Tako se završi zauzeće Drniša, starog i glavnog grada Provincije, koji broji više stotina kuća, dosta džamija i kula i zbog toga se mnogo cijeni“ (*Kosor* 1995, 103).

Konačno, na zadnjem mjestu razmotrit ćemo razvoj Livna čiji napredak nadasve pridonosi učvršćenju teze da su impulsi brže urbanizacije unutar sustava osmanske jedinstvene uprave zahvatili i područje našega razmatranja. Od trenutka kada ulazi u okvire Osmanskog Carstva, Livno započinje relativno brzu integraciju u

²⁴ Dotični se dokument čuva u Historijskom arhivu u Zadru, a na njegovo je postojanje pozornost skrenuo Seid Traljić (*Traljić* 1972, 393).

²⁵ I Foscarini i Čelebi slažu se u ocjeni da mu je tvrđava mala i bez velike važnosti (usp. *Čelebi* 1973, 191; *Grgić* 1956, 258).

novi društveno-ekonomski i urbani sustav.²⁶ Posljedica je to niza čimbenika koji su se povoljno odrazili na nastanak islamsko-osmanskog modela grada i razvoj vitalnih gradskih djelatnosti. Kao temeljne svakako treba izdvojiti izvrstan geografski smještaj na polju zaštićenom prirodnom preprekom Dinare, te položaj na važnoj prometnici, koja se koristi od antičkih vremena kao spojnica središnjeg dijela obale sa zaleđem. Stoga se zarana podno utvrde, koju je vlast učinila vrlo snažnim vojnim uporištem, doseljava civilno stanovništvo, isprva kršćansko a potom sve više i muslimansko, koje pomaže preobrazbi nevelikog podgrađa u grad. Prema osmanskim popisima iz najranijih godina osmanske vlasti, 1485. godine u Livnu je evidentirano 37 kršćanskih kuća te 26 pridošlica (isto kršćani), dok su 1516. godine evidentirane 63 kršćanske i 2 muslimanske kuće te 5 neoženjenih sinova iz muslimanskih obitelji (*mucered*) (*Spaho* 1994, 146). U slučaju kršćanskih kuća radilo se vjerojatno o modelu proširene obitelji.²⁷ Mogućnost bavljenja trgovačko-obrtničkim zanimanjima i uključivanja u poslovne djelatnosti širih razmjera (veletrgovinu) utječe na povećanje broja stanovnika (poglavito muslimana!) i stvaranje manje kolonije dubrovačkih trgovaca,²⁸ te se stoga 1528. godine registrira 90 muslimanskih i 14 kršćanskih kuća. Dodatni impuls urbanizaciji pridaje političko-upravni čimbenik, odnosno činjenica da naselje postaje neslužbena rezidencija novoosnovanog Kliškog sandžaka. Do sredine 16. stoljeća Livno prerasta u kasabu s 4 muslimanske mahale (ukupno 212 muslimanskih kuća i 170 neoženjenih odraslih muslimana) i s komplementarnim varoškim dijelom (19 muslimanskih i 9 kršćanskih kuća, te 4 udovička domaćinstva) (*Spaho* 1994, 146-147). Time se Livno postupno pretvara u najjače gospodarsko i društveno središte širega zaleđa, a naročito se brojem i vrstama ističu obrtnička zanimanja. Muslimanski se dio grada vrlo intenzivno razvija i u drugoj polovici 16. stoljeća tako da 1574. godine broji 653 kuće rasprostranjene u sedam mahala. Nasuprot tomu, kršćanski dio grada doživljava konstantno opadanje broja stanovnika tako da te iste godine broji svega 6 kuća (*Spaho* 1994, 146-147). Nemalu ulogu u brzom razvoju Livna treba pripisati mnoštvu bogatih zaklada koje su ugledni pojedinci

²⁶ Kad su Osmanlije 1463. privremeno osvojili velik dio Bosne, uspjeli su nakratko zaposjesti i Livno. Ta prva okupacija nije, međutim, dugo potrajala. Već ujesen iste godine, u sklopu protuofenzive kršćanskih snaga na čelu s ugarsko-hrvatskim kraljem Matijašem Korvinom, herceg Stjepan i njegov sin Vladislav potjerali su osmansku posadu iz grada. Primivši Vladislava u tek oslobođenom Jajcu, kralj mu je potvrdio vlast nad krajevima koje je preteo. Tom je prigodom spomenuto i Livno. Konačno pak osvajanje, prema Hazimu Šabanoviću, bilo je negdje između kolovoza 1466. i 1485. kada se Livno prvi put spominje u sklopu sultanovih posjeda. Povjesničar Mladen Ančić osvajanje Livna stavlja između 1479. i 1485. godine (usp. *Ančić* 2001, 28-29; *Šabanović* 1982, 151).

²⁷ Naime, porezne su im obveze izražene u novčanom paušalu koji se naziva filurijom, a koji je karakterističan za sve pripadnike balkanskih stočarskih zajednica organiziranih u patrijarhalne skupine prema agnatskom srodstvu.

²⁸ U to se vrijeme u Livnu nalazilo pet dubrovačkih trgovaca s obiteljima (HNJ 2/1959, 147).

ostavljali u svrhu izgradnje islamskih vjersko-prosvjetnih objekata i oplemenjivanja kulturno-vjerskog života grada.²⁹ U Livnu je do treće četvrtine 16. stoljeća podignuto osam muslimanskih bogomolja i više drugih ustanova (javna kupelj, nekoliko nižih vjerskih škola, vjerojatno i viša vjerska škola, derviške tekije itd.) koji su u potpunosti ocrtavale vizuru islamsko-osmanskog grada. Vjerojatno je već u to vrijeme grad dosegnuo razmjerno najveći broj stanovnika tijekom osmanske vladavine. Naime, godine 1604. Livno se sastojalo od 9 muslimanskih mahala s 433 kuće, jedne kršćanske mahale s 19 kuća te od dvadeset tri neoženjena muslimana (TT 13; *Spaho*, 1994, 147-148). Razliku od gotovo dvije stotine kuća između dva posljednja popisa (1574. i 1604) teško je objasniti, ukoliko grad ne gubi stanovništvo. S druge strane, upada u oči činjenica da gradovi na dalmatinskom zaleđu upravo u ovom međupopisnom razdoblju naglo povećavaju broj svojih žitelja. Primjećujemo i to da se upravo tada varoši počinju nazivati kasabama. Teško je zamisliti odakle bi drugdje u podgrađa dalmatinskih utvrda došao toliki broj kvalificiranih majstora i građana, ako ne iz najvećega grada u susjedstvu? Ne prihvatimo li ovu tezu, gotovo će biti nemoguće objasniti kontradiktornu situaciju da svaka kasabica na serhatu osamdesetih i devedesetih godina 16. stoljeća bilježi izrazito pozitivan trend demografskog razvoja (ne zaboravimo da se radi o vrlo nesigurnom području, bez obzira na službeno primirje između Mlečana i Osmanlija!), osim Livna koji bilježi negativan trend premda je najperspektivniji grad i stvarno političko-gospodarsko središte regije. Iako nema izravnih potvrda da se radi o prisilnom preseljavanju obrtnika, nema niti razloga sumnji s obzirom da je to bio slučaj u drugim područjima Carstva. Naime, poznato je da je državna intervencija u populacijskoj distribuciji bila sastavnim dijelom osmanske urbane politike te da se stanovništvo smatralo mobilnim potencijalom koje se premještalo u skladu sa strategijskim, gospodarskim i drugim potrebama Carstva.

5. Prostorna struktura

Muslimansko vojničko stanovništvo sigurno je dominiralo prvih dvadesetak godina osmanske vladavine, ako ne i duže. Za neka naselja nema naznaka civilnog muslimanskog pučanstva u podgrađu sve do 1574. godine (Skradin, Drniš, Klis, Vrana, Sinj), pa je logična pretpostavka da, ukoliko je postojalo obrtnika, radi se o vojnim majstorima, poput kovača, zidara, nožara i slično, koji su živjeli unutar bedema tvrđave i namirivali potrebe vojske. Kako je prvo muslimansko stano-

²⁹ Najbogatiju zakladu u iznosu od oko 130.000 akči ostavio je Bali aga Ljubunčić iz poznate livanjske obitelji, a odmah iza bila je zaklada Mustafe paše Sokolovića, kliškog sandžakbega, u iznosu od približno 125.000 akči. Gotovo je sigurno da se ovolika gotovina koristila za kreditiranje trgovačkog i obrtničkog poslovanja, pa je i intenzivan ekonomski razvoj grada utoliko razumljiviji (TT 13; *Spaho* 1978, 222-225).

vništvo bilo vojničko, vrlo je često i prva muslimanska bogomolja bila upravo ona u tvrđavi, kao glasovita džamija Sulejman-hana u Kninu („Sulejmanija“) ili „careve džamije“ u Sinju i Livnu (sve tri spominje i Čelebi). Kako ni u jednom popisu nisu evidentirani žitelji koji gravitiraju carskim džamijama, ne možemo znati koliko je među njima bilo civilnog stanovništva. Preostalo ili novopridošlo kršćansko stanovništvo isprva je živjelo u podgrađu (kao u Livnu 1485. i 1516, Drnišu 1550. i Skradinu 1574. godine) u koje bi se s vremenom doseljavali i muslimanski civili. Tek naknadno nastaje islamska bogomolja u podgrađu, zajedno s mahalom, muslimanskom četvrti.³⁰ Tada se i kršćansko pučanstvo prostorno ograničava na kršćansku četvrt, odnosno varoš. Drugim riječima, prostorna se organizacija islamsko-osmanskog modela grada s porastom muslimanskog elementa počinje diferencirati prema religioznoj pripadnosti. Kršćanske su četvrti postojale u Kninu, Klisu, Skradinu, Zemuniku i Livnu (TT 13; TT 526). Mala podgrađa, s malobrojnim muslimanskim elementom, nisu bila podjeljena na dvije skupine mahala, primjerice podgrađe Ostrovice i Vrane, a neka su bila čisto kršćanska (Velin 1604. godine).

O malobrojnosti muslimanskih civila u gradovima južno od Dinare i Velebita svjedoči činjenica da je u svim naseljima gradskog značaja početkom 17. stoljeća postojala samo po jedna muslimanska mahala, koja je bila nazvana po glavnoj džamiji ili mesdžidu (primjerice mahala uzvišene džamije Mustafe emina u Kninu, mahala uzvišene džamije Ferhad bega u Zemuniku, mahala uzvišene džamije Murad bega u Klisu, mahala uzvišene džamije Sulejman hana u Drnišu, mahala časnog mesdžida Husrev hodže, Alije i Memija u Skradinu, mahala mesdžida Hadži Hamze u Sinju, mahala džamije Iskender age u Vrlici, mahala uzvišene džamije Ferhad bega u Hrvacama). Jedino su u Sinju 1574. godine bile tri mahale (Hadži Hamze, pokojnog Alaudina i Kara Hasana) u kojima je ukupno evidentirano 53 kuće. Kako je godine 1604. godine upisana samo jedna mahala, ona Hadži Hamze, s ukupno 59 kuća, pretpostavljamo da je došlo do stapanja triju mahala u jednu i brisanja naziva drugih dviju (TT 13; TT 546).

U svim naseljima gradskog značaja južno od Dinare i Velebita zajedno početkom 17. stoljeća registrirano je nešto više od šest stotina kuća, u kojima je živjelo 87 % muslimanskog, te 13 % kršćanskog pučanstva. I premda je stvaran broj domova mogao biti dva do tri puta veći, tako nizak ukupan broj kuća u poreznim popisima doista potvrđuje da na području dalmatinskog zaleđa urbanizacija nije bila vrlo izražena u osmansko doba, kao što je to slučaj u drugim dijelovima Carstva (osobito u Bosni). Tijekom prve polovice 17. stoljeća (do Kandijskog rata) zasigurno je bilo podignuto još nekoliko džamija u podgrađima, te je vjerojatno nastalo još muslimanskih mahala. Kako se u 17. stoljeću više ne vrše detaljni po-

³⁰ U tipičnoj četvrti jednog osmanskog provincijskog gradića najčešće je živjelo između trideset i četrdeset obitelji, ali ih je ponekad moglo biti i do stotinjak (usp. *Faroqhi* 2000, 147-148).

pisi, a ni Evlija Čelebi u svojim opisima gradova dalmatinskog zaleđa ne obiluje detaljima, podatci o tome temelje se tek na sporadičnim informacijama koje nam pružaju zapadni izvori. Tako se zna da su u podgrađu Vrane bile podignute još dvije džamije (*Traljić* 1971, 365). U Drnišu je jednu manju islamsku bogomolju izgradio Šahin aga Terzibalić, koja je, nakon prestanka osmanske vlasti 1692. godine pretvorena u Crkvicu sv. Barbare (*Kosor* 1995, 108), dok su u tvrđavi postojale dvije džamije, od kojih je jedna pretvorena u Crkvu sv. Ante, a od druge, koja je stajala uz gradsku kulu nad Čikolom, ostali su danas samo temelji i donji dio minareta (*Traljić* 1972, 396).³¹ Na Coronellijevu prikazu Skradina u drugoj polovici 17. stoljeća jasno se vide tri džamije s mahalama, što bi značilo da je mesdžid bio preinačen te da su podignute još dvije džamije.³²

Primjer razvoja Livna, premda ne odudara od obrasca razvoja ostalih gradova, ipak pokazuje osobitosti. Kao što je ranije istaknuto, u podgrađu Livna do godine 1604. nastalo je ukupno 9 muslimanskih i jedna kršćanska mahala (TT 13; *Spaho* 1994, 147-148).³³ Tako veliki broj mahala zagarantirao je Livnu status najvećega grada s najbrojnijim žiteljstvom u urbanoj mreži Kliškog i Krčkog sandžaka. Sudeći prema Evlijinu opisu, do druge polovice 17. stoljeća niknule su u Livnu još četiri džamije, a u podgrađu je bilo oko tisuću i sto kuća (*Čelebi* 1973, 139). Pridodamo li tome oko tristotinjak onih u tvrđavi, sve nam to govori da je u to vrijeme u Livnu moralo biti oko 1400 domova. Time se Livno svrstao u red gradova veličine Požege ili Osijeka.

Usporede li se povijesna vrela osmanske i mletačke provenijencije koja govore o broju gradskog pučanstva, evidentan je određeni nerazmjor između podataka. On se može objasniti nastojanjem zapadnih špijunskih izvješća, pa i Čelebijina „Putopisa“, da daju detaljne informacije o ukupnom broju kuća, poglavito uključujući vojničke u utvrdama, dok službeni osmanski porezni popisi bilježe samo ono stanovništvo koje se bavi civilnim zanimanjem. U takve se popise vojničko stanovništvo unosi samo ako je poslovno aktivno, živi po mahalama i eventualno posjeduje oporezive nekretnine. Stoga je kuća kao fizičkih objekata uvijek bilo više od poreznih kuća koje su zabilježili popisi; stalni su posadnici imali obitelji, a velikodostojnici sluge, robove, vojničku svitu itd., a takve osobe ne ulaze u popise. Tako je stvarno u gradu moglo živjeti i puno više osoba od zabilježenih.

Pogrešno je pojmiti mahale isključivo kao stambene četvrti kvadratičnog

³¹ Napomenimo samo da se na Coronellijevu prikazu Drniša nalazi ukupno pet džamija: četiri u podgrađu i jedna u tvrđavi.

³² Coronellijev prikaz Skradina vidjeti u: *Čelebi* 1973, 162.

³³ Muslimanske mahale nosile su sljedeća imena: mahala džamije Sinana čauša (Džumanuša), mahala džamije Bali age Ljubunčića (Balaguša), mahala džamije Mehmeda age, mahala džamije Mehmeda Perko-zade (Perkuša), mahala džamije Mustafe Lala paše (Beglučka), mahala mesdžida Pehlivana Huseina, mahala mesdžida Huseina Etmekdži-zade, mahala džamije Hadži Uvejsa, mahala džamije Ferhada paše.

oblika; one su u manjim kasabama najčešće bile izdužene duž jedne ulice ili glavnog prometnog pravca (tako vjerojatno Hrvace), ili su se pak prilagođavale ranijoj strukturi naselja (primjer Klisa, gdje je civilni dio naselja bio stisnut unutar drugog i trećeg kruga bedema). Četvrtasti oblik mahale imao je, kako se čini prema Coronellijevu prikazu, jedino Drniš. U Livnu su pak mahale bile plasirane po okolnim brežuljcima, a uske uličice vodile su prema džamijama koje su bile središta mahala.³⁴ Sve su mahale u gradovima našeg interesa nosile nazive prema osnivačima lokalnih islamskih vjerskih objekata.

Zbog izraženije uloge gradskih djelatnosti naselja su razvila ekonomsku jezgru – gradski trg ili čaršiju (*çarşı*), gdje su bile smještene obrtničke radionice i trgovine. Jedno od obilježja svih gradskih naselja, čak i onih koja su se kratkotrajno razvijala prema orijentalnim urbanističkim principima, jest tradicionalna koncentracija proizvodnje i trgovine unutar kompaktne prostorne zone. Čaršija je najčešće bila smještena u civilnom dijelu grada, podno utvrde, ali je mogla biti čak i unutar ograđenog prostora tvrđave (primjer Vrane). Na gradskim se trgovima uglavnom trgovalo prehrambenim namirnicama, predmetima seoskog i gradskog obrta, a tek ponekad skupocjenijim tkaninama, začinima i slično. O intenzitetu poslovanja i razvijenosti čaršije posredno nam govore prihodi od tržnih taksi od većih količina robe kojom se trgovalo. Prema tim iznosima zaključujemo da su poslovno najaktivnije i najživlje čaršije bile livanjska s oko tristotinjak radionica i trgovina, i kliška koja je predstavljala tržište za skuplju robu i žito (TT 13; *Čelebi* 1973, 140). Trgovina se u ostalim gradovima bazirala uglavnom na limitirajućem tržištu i kupcima ograničenih zahtjeva.

Uz čaršiju su bili vezani i svi oni javni objekti koji su imali širi gradski ili čak regionalni značaj: hamam, han, karavan-saraj, imaret, mekteb, medresa, bezistan itd. I gradnju ovih objekata, država je ponekad inicirala sama, a ponekad prepuštala pojedinim dobročiniteljima koji su ih podizali te ostavljali imovinu za njihovo održavanje.

Teško je striktno izdvojiti koji su od ovih objekata karakterističnih za islamsku civilizaciju postojali u pojedinim gradovima, jer se iz defterskih bilješki to rijetko vidi, a do danas se u Dalmaciji sačuvao vrlo mali broj spomenika islamske graditeljske baštine.

S obzirom da nisu zahtijevali velike financijske investicije i puno prostora, obrazovno-vjerske institucije nižeg stupnja obrazovanja, mektebi (*mektepleri*), zasigurno su postojali u svim naseljima označenim kao kasabe. Već je naglašeno da je Ferhad beg Sokolović podigao mektebe u Hrvacama i Vrani. U Zemuniku, Klisu i Sinju 1604. godine zabilježeni su učitelji, pa sa sigurnošću možemo reći da su mektebi postojali u tim naseljima (TT 13). S obzirom da su se u Drnišu prepisivala djela standardne islamske naobrazbe u ono vrijeme, posve je jasno

³⁴ To je danas stara orijentalna jezgra Livna, odnosno Gornji grad ili Fehri.

da je u Drnišu morao postojati najmanje jedan mekteb u kojemu se stjecalo niže vjersko obrazovanje. Livno je, kao najveći grad, u Čelebijino vrijeme imao šest mekteba (*Čelebi* 1973, 140). Mektebi su u pravilu bili smješteni uz islamske vjerske objekte, ali se arhitektonskim stilom i građevnim materijalom nimalo nisu razlikovali od običnih stambenih zdanja, pa im stoga putopisna izvješća nisu posvećivala naročitu pažnju. Ponekad su, u nedostatku zgrada, molitve i nastava obavljane u istim prostorijama. Srednje i više obrazovne institucije – medrese (*medrese*) bile su ustanove koje su također pomagali vakufi, te su uglavnom nastajale uz veće džamije u čaršiji. Pokatkad su se isticale impozantnim arhitektonskim rješenjima, prostranim dvorištima s trijemovima opasanim arkadama, učionicama i spavaonicama za studente. Koliko je za sada poznato, u Livnu su do druge polovine 17. stoljeća bile podignute tri medrese, od čega je jedna bila *Darülhadis*, u kojoj se naučavala znanost o hadisu – Poslanikovoju tradiciji. Nju je 1642. godine dao podići jedan Livnjak, tada na visokoj državničkoj poziciji u Kairu (*Čelebi* 1973, 140; *Aličić* 1943).

Putna svratišta, hanove i karavan-saraje, osim što nalazimo uzduž trgovačkih pravaca od Klisa do Sarajeva, te od Skradina preko Knina i dalje prema zapadnoj Bosni i o čijem nekadašnjem postojanju svjedoče lokaliteti koji i danas nose naziv Han (primjerice Han na Cetini), konačišta za putnike nastajala su i u čaršiji, na rubu grada ili uz gradska vrata. U neposrednoj blizini Vrane 1644. godine započela je gradnja hana prema nalogu Jusufa Maškovića, vojskovođe i zapovjednika osmanske mornarice u Kandijskom ratu, rođenjem vjerojatno iz okolice Biograda. Taj objekt pripada među vrednije spomenike islamske graditeljske baštine u Dalmaciji. U Makarskoj je, zbog živog prometa na skeli, također bilo izgrađeno putno svratište za trgovce (*Traljić* 1962, 359). Livanjski je han bio smješten uz obalu rijeke Bistrice, malo podalje od središta grada.

U čaršiji, ali i po mahalama mogle su biti smještene tekije (*tekke*), okupljališta muslimanskih mistika. Evlija navodi da je u Livnu postojalo šest tekija, ali ne specificira kojim su derviškim redovima pripadale (*Čelebi* 1973, 140). O postojanju tekija u dalmatinskim kasabama nema izravna spomena. Možda su mogle postojati u Drnišu, jer je ondje vjerojatno bilo polazišno mjesto za odlazak na vjersko hodočašće u Meku, te u Zemuniku jer se u popisu stanovništva zemuničke kasabe javlja jedan *sufi*, odnosno islamski mistik (TT 13).

Jedna od osnovnih karakteristika orijentalnog urbanizma, koja svoju podlogu ima u vjerskim ritualnim običajima, bila je težnja za povezivanjem stambenih dijelova grada sa zelenilom i tekućom vodom. Prema nekim saznanjima, u Vrani je postojao vodovod i javna kupelj (*hamam*), što nimalo ne začuđuje obzirom na obilje vode. Zapadni su putopisci bili fascinirani dvorima pokrajinskog upravitelja Halil bega u Vrani, kao i harmonijom koja se stvarala žuborom vode iz brojnih vodoskoka i gustim maslinicima podno kuće (*Traljić* 1971, 366-368). Drniš, koji je dosegaio možda i najviši stupanj sanitarne kultiviranosti od svih naselja grad-

skog značaja južno od Dinare, također je imao vodovod (voda je bila dovedena s Promine), što upućuje na postojanje javne kupelji, a postojala je i fontana s pitkom vodom za žedne prolaznike i putnike, koja je svakako povećavala dojam i svježinu grada (*Traljić* 1972, 397). Regulacija je vode bila provedena i u Livnu tako da je grad imao vodovodne instalacije, jednu kupelj u čaršiji i više fontana (*Čelebi* 1973, 140-141).

O višem stupnju razvoja Drniša i Livna svjedoči i postojanje javnih kula s urom, takozvanih sahat-kula koje su pokazivale i otkucavale točno vrijeme. Jamačno su bile među prvim takvima objektima u ovom zapadnom dijelu serhada.³⁵ Godine 1648. u vrijeme Kandijskog rata, prema dobro poznatoj Foscolovoj metodi, mletačka je vojska razorila Drniš i kulu, a sat je skinula i odnijela u Šibenik na zvonik Crkve svetog Ivana (*Traljić* 1972, 401).

Utvrde su kao dugogodišnji okvir razvoja gradova davale dominantno fizionomsko-morfološko obilježje urbanim naseljima zaleđa. Utvrda (*kale*) u većini je gradova imala središnje značenje; u ratno vrijeme bilo je to mjesto zbjega okolnog urbanog, ali i ruralnog stanovništva. Na području Kliškog i Krčkog sandžaka u periodu sučeljavanja triju imperijalnih sila tijekom 16. i 17. stoljeća gotovo da nije bilo moguće naći urbano naselje bez utvrđenih elemenata (jedino Hrvace). Sigurniju i čvršću obranu nudila su svakako ona zdanja s bolje odabranim prirodnim položajem, snažnijom fortifikacijskom arhitekturom te složenijim obrambenim sustavom.³⁶ Stoga i Osmanlije, u cilju obnove ruiniranih fortifikacijskih objekata, a pod pritiskom učestalih ratnih opasnosti poduzimaju niz rekonstrukcijskih zahvata. Tada se prepravljaju stare utvrde i prilagođavaju novim uvjetima, izgrađuju se čvrste kamene kule, podižu se drvene zaštitne ograde ili palisade, grade se tvrdi bedemi sa željeznim vratima, stvaraju zemljani naboji, kopaju vodeni opkopi i podižu drveni čardaci koji su služili kao osmatračnice i stražarnice. Grade se i potpuno nove utvrde (Makarska). Intenzivne akcije obnavljanja i osnaživanja krajiških utvrda na kojima je bila angažirana vojska i lokalno ruralno stanovništvo odvijale su se u nekoliko navrata tijekom navedena dva stoljeća. Dvadesetih i tridesetih godina 16. stoljeća za obnovu dalmatinskih utvrda najzaslužniji su bili sandžakbeg Gazi Husrev beg i Murat beg Tardić. Vrlo opsežan pothvat vojnog osnaživanja bio je organiziran i u periodu od 1640. do 1644. i to na dugom pojasu od Drave do Boke kotorske pod nadzorom budimskog beglerbega Muse paše (*Kronologija* 1996, god. 1640-1644). Poslovima projektiranja i nadzora izgradnje

³⁵ Zanimljivo je pripomenuti da su sahat-kule, inače neka vrsta islamske inačice zvonika, karakteristične samo za europski dio Osmanskog Carstva.

³⁶ Osmansko-turska fortifikacijska graditeljska baština na graničnom području, kao i terminološko sređivanje fortifikacijskog pojmovlja, zasad je još uvijek na početku istraživanja. O pitanjima tipologije pojedinih građevnih oblika utvrđenog graditeljstva i njihova nazivlja više u: *Kruhek* 1995, 19-39. Kratki i vrlo informativni pregled razvoja vojnog graditeljstva u renesansnoj i baroknoj Europi pruža: *Kljajić* 2003, 64-77.

ponekad su bili zaduženi najobrazovaniji graditelji u državi.³⁷ Posebice su se isticala tvrde kule, koje su bile podizane ili unutar ranije postojećeg utvrđenja ili u neposrednoj blizini utvrda, a često su stajale i kao osamljeni objekti u ruralnom prostoru.³⁸ Popisi vojnih posada svjedoče nam o novoizgrađenim kulama Skradina, Obrovca, Zemunika, Livna i sl. (*Jurin Starčević* 2003, 79-93; MXT 627). Kule i utvrde imale su funkcije nadzora nad lokalnim teritorijem, skladišta (oružja, streljiva i žita), stalnog mjesta boravka vojnih zapovjednika, posada i njihovih obitelji, ali i lokalnih dužnosnika i činovnika.³⁹ Kao teško osvojive i dobro utvrđene fortifikacije špijunska mletačka izvješća napose ističu Islam, Klis, Knin, Livno, Obrovac i Vranu, a osmanski vojni popisi to potvrđuju (usp. *Rački* 1882, 173-184; *Grgić* 1956, 253-261; *Jurin Starčević* 2003, 79-93).

Kuće namijenjene privatnom stanovanju bile su nasuprot utvrdama vrlo skromne. Evlija ih naziva sirotinjskima. Impozantnije su bile tek kuće dizdara i važnijih državnih službenika poput emina, kadije i sličnih osoba. Kako su požari, osobito u ratno doba, mogli izbrisati čitavo naselje, kuće su bile uglavnom građene od kamena i pokrivene šindrom. I Evlija je to primijetio kada je prošao kroz Drniš: „Sada u gradu nema građevina od drveta. Zbog bojazni da ne budu spaljene u ratu, sve su građevine građene od tvrdog materijala“ (*Čelebi* 1973, 191). Naravno, kamen je bio osnovni građevni materijal ne samo zbog požara, nego i zbog klimatskih karakteristika podneblja, nedostatka drvenog materijala i tradicionalnog načina gradnje kuća u dalmatinskoj unutrašnjosti.

Kao što smo vidjeli, prostorna struktura gradova jadranskog zaleđa nastala je kao posljedica lokalnih gospodarskih potreba stanovnika za razmjenom i prakse islamske religije za okupljanjem vjernika oko sakralnih građevina. Niz naselja tijekom 16. i 17. stoljeća dobiva sasvim nove, ranije nepoznate građevne oblike koji su preoblikovali izgled grada na jadranskom zaleđu. Građevine tipičnih orijentalnih obilježja postaju temeljnim vizualnim znakom dalmatinskog zaleđa i jezgra islamsko-osmanskih urbanih naselja. Međutim, kada govorimo o arhitektonskim obilježjima i prostornoj strukturi iz vremena osmanske vlasti, pred očima su nam samo vitki minareti i kupole džamija, dok nepravedno zanemarujemo srednjovjekovnu graditeljsku baštinu, prirodne uvjete podneblja i lokalni građevni materijal. Zapravo je prostorna struktura islamsko-osmanskog grada dalmatinskog zaleđa bila spoj ranije zatečene

³⁷ Tako je primjerice na izgradnji makarske tvrđave u obliku trokuta krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 16. stoljeća sudjelovao glasoviti arhitekt Hayrudin, učenik najpoznatijeg osmanskog graditelja Sinana. On je također bio zaslužan za izgradnju čuvene „mostarske ćuprije“ i još nekih drugih zdanja u Bosni (*Traljić* 1962, 358).

³⁸ Poznate su bile kula Atlagića u Ravnim kotarima, Baba Ahmedova kula u blizini Sinja koja je čuvala glasoviti most preko Cetine i koja je bila prema Evlijinim riječima „tako velika okrugla kula da nijednoj nema ravne u gradovima ovog vilajeta“, kao i kula u Biljanima kraj Karina u kojoj je boravio kapetan Islamske kapetanije. Podno znamenite kamene kule u Zečevu poginuo je Vuk Mandušić, Morlak u mletačkoj službi. Detaljnije o kulama dalmatinskog zaleđa: *Čelebi* 1973, 151-230; *Kreševljaković* 1980, 116-124, 126-136.

³⁹ Sandžakbegovi, emini, kadije i naibi vrlo su često živjeli unutar utvrđenih prostora.

srednjovjekovne tvrđavske arhitekture i novih zahvata u prostoru karakterističnih za orijentalnu arhitekturu, koji su pridonijeli uklapanju gradova u ozračje islamske civilizacije. Napose je fortifikacijska uloga imala dalekosežne posljedice na razvoj gradova – fortifikacijski sustavi (bedemi, zidovi, prokopi, kanali itd.) ne samo da su sputavali prostorno širenje gradova, nego još više i kvalitativni razvoj. Neprestano sitno ratovanje, koje je onemogućavalo intenzivniji razvoj urbane kulture i civilizacije, izravno je utjecalo na depopulaciju gradskog pučanstva.⁴⁰ S druge strane, jačanje fortifikacijskog i obrambenog sustava zbog nužnosti zaštite života i materijalnih dobara pospješuje zgušnjavanje unutrašnjih dijelova grada unutar bedema i stvaranje malih, vijugavih, slijepih uličica s mnoštvom objekata (primjer Klisa). Zapravo je postojao vrlo malen broj gradskih naselja kojima podgrađe nije bilo zbitno već se pružalo široko u prostor (primjer Sinja).

Posljedice jačanja fortifikacijskih funkcija gradova u vrijeme ratnih zbivanja utjecale su na smanjivanje civilnih funkcija. Primjerice, Vrlika koja je u mirnodopskim uvjetima bila sasvim respektabilna kasaba, kako se čini prema Čelebijinu svjedočanstvu u vrijeme Kandijskog rata nije imala nijednu prepoznatljivu islamsku građevinu osim džamije. Tada je civilnu ulogu zamijenila isključivo vojna: „To je sada mali, teško pristupačan i tvrd grad na kamenitom terenu na teritoriji kliškog sandžaka. Njegov opseg iznosi ukupno hiljadu koraka. U njemu se nalazi jedna džamija, četrdeset do pedeset vojničkih kuća, skladište municije i nekoliko šahi-topova. Ima gradskog zapovjednika i četrdeset vojnika posade, a nema hana, javnog kupatila, čaršije ni bezistana“ (Čelebi 1973, 157). Ovaj nam opis pruža živopisnu sliku naselja, koje se u vrijeme rata pretvara u utvrdu, i utvrde koja se u vrijeme mira pretvara u grad. Ostali su gradovi doživjeli još goru sudbinu tijekom dugogodišnjeg Kandijskog rata, pružajući otužne prizore ruševnih zidina i devastiranih naselja. Kao što je vidljivo iz živopisnih Evlijih opisa, u periodima ratova ili uskočkog haranja podgrađa bi opustjela, civilno bi se pučanstvo sklonilo unutar bedema ili pobjeglo u sigurnije sredine, a pripadnici vojničkog staleža organizirali bi se za borbene protuakcije. Njima su se znali pridruživati i preostali građani, koji su sastavljali manje naoružane skupine, zvane haramije, i provaljivali preko granice u „malom ratu“, ostvarujući na taj način dodatne prihode iz pljačkaških pohoda. Uzdržavanje sredstvima i metodama „ratnog gospodarstva“ postalo je uobičajenim načinom privređivanja tijekom 16. i 17. stoljeća. Te su pojave bili svjesni i zapadni promatrači koji u špijunskim izvješćima često navode koliko u gradovima na neprijateljskoj strani ima vojnika, a koliko odraslih stanovnika sposobnih za oružje.⁴¹

⁴⁰ Kad opisuje Livno, Čelebi apostrofira da je grad imao velikih gubitaka stanovništva zbog stalnih upada uskoka koji su hvatali žitelje i odvodili ih u roblje (Čelebi 1973, 142).

⁴¹ Kada Foscarini opisuje primjerice Klis, prvo navodi da se u kuli nalazi 60 janjičara s dizdarom, zatim kaže da u varoši stoji 40 konjanika s jednim starješinom i 30 martolosa, a onda na kraju dodaje da od stanovnika ima 80 doraslih za oružje (Grgić 1956, 258).

6. Struktura zanimanja

Prostorna organizacija islamsko-osmanskog grada u zaleđu temeljila se na fortifikacijskoj ulozi grada (vojni dio – civilni dio), na religioznoj pripadnosti (muslimanske četvrti – kršćanske četvrti) te na koncentraciji gospodarskih aktivnosti (poslovni dio – stambeni dio). I socijalna se topografija grada znatno razlikovala od onih koje su se temeljile na jakoj ekonomsko-imovinskoj diferencijaciji. Stoga je u istoj mahali živjelo stanovništvo različitog ekonomskog statusa. Stanovnike kasaba i varoši puno se lakše može razvrstati u skupine prema zanimanjima, nego prema imovinskim skupinama, jer građani uglavnom ne plaćaju gotovo nikakve poreze. Tako prema zanimanjima razlikujemo: vjerske službenike iz redova uleme, vojno-činovničku skupinu, obrtnike i sitne trgovce, veletrgovce i profesionalno neobilježene stanovnike. Posve je jasno da bogatiji sloj čini vojno-činovnička elita te veletrgovci, dok siromašniji sloj čine obrtnici, sitni trgovci i oni bez oznake zanimanja.⁴²

Vjerski službenici džamija ili mesdžida u tvrđavi su, uz vojnike, prvo gradsko muslimansko stanovništvo. Oni su, za razliku od vjerskih službenika u islamskim sakralnim objektima po mahalama koje su nastale kao zakladni objekti, za svoju službu bili plaćeni ili timarom ili dnevnicom iz državne blagajne (dakle, na platnoj su listi vojnih posada), a primjetno je da ni jedni ni drugi nemaju većih prihoda. Oni koji su opsluživali vjerske objekte po mahalama najčešće u popisima dolaze na prvom mjestu, što može biti znakovito glede njihove društvene uloge u gradskom životu. Katkada je primjetna tendencija okupljanja više funkcija u jednoj osobi ili, drugim riječima, jedna te ista osoba obavljala je po nekoliko različitih dužnosti u džamijama. Tako je početkom 17. stoljeća u kninskoj džamiji koju je podigao Mustafa emin ista osoba s titulom halifa (*halife*) obavljala službu imama i propovjednika (*hatib*). U Zemuniku u džamiji Ferhad bega stanoviti je Hadži Sefer halifa bio imam, propovjednik i učitelj, kao što je u Murad begovoj džamiji u Klisu to bio neki Isa, a u sinjskom mesdžidu Ali. Razlog tomu treba tražiti u nedostatku obrazovanih ljudi na serhadu i u nedostatku bogatih vakufa i finansijskih sredstava. Čak i u raskošnim livanjskim džamijama nije bilo neuobičajeno da molitvu predvodi ista osoba koja propovijeda. Dugoročno gledajući, jedan čovjek više značio je ogroman trošak, i za zakladna i za državna sredstva, pa je svakako valjalo uštedjeti tamo gdje se moglo. Stoga su ovo dobri primjeri kako su sasvim prizemni razlozi mogli usporiti razvoj islamskih gradova. Osim imama, koji su ponekad bili i propovjednici i učitelji, i koji su na taj način imali široke društvene funkcije i utjecaj, ostali džamijski službenici koje susrećemo u popisima (mujezin – *muezzin*, kajum – *kayyum*, feraš – *feras*, salahan – *sallah*, džuzhan – *cuzhan*, muarif – *muarrif*) nisu naravno spadali među ulemu i nisu bili mnogobrojni, ali su

⁴² O koncepciji društvene podjele stanovništva u gradovima: *Moačanin* 2001, 88-96.

doprinosili stvaranju specifičnog islamskog ozračja u gradovima. U ovu skupinu ubrajamo i dervise koji su se okupljali u tekijama i koji su u širenju islamizacije ponekad bili uspješniji od visokoučene uleme.

Među najuglednija i najimućnija zanimanja iz redova uleme na području našeg interesa možemo uvrstiti zanimanje muderisa (*müderris*), muftije (*müftü*) i kadije (*kadı*). Muderisi kao glavni učitelji i upravitelji medresa, te muftije kao službeno imenovani tumači šerijata koji na zahtjev stranaka u sporu izdaju fetve, svakako su bili ljudi s velikim autoritetom u vjerskim i duhovnim pitanjima, i sudeći prema sadašnjim spoznajama, prebivali su samo u Livnu. Iz redova uleme također su se regrutirali kadije i njihovi pomoćnici (*naip*) koji su imali široko područje djelatnosti. Kadije nisu bili samo suci – izvršitelji islamskih zakona – nego su istodobno vodili državnu upravu u sudbenim okruzima, obavljali notarske i matičarske poslove, kontrolirali lokalni fisk itd. U popisima se Kliškog i Krčkog sandžaka kadije i naibi nikada ne spominju, ali zna se da su sudske ispostave postojale u svim središtima nahija (tako u Drnišu, Hrvacama, Sinju, Skradinu, Kninu, Zemuniku, Klisu, Vrlici, Makarskoj, Obrovcu, Livnu itd.). Kadije su u ovom dijelu serhada imale prihode do 150 akči dnevno i uglavnom su spadali među najbogatije stanovnike kasaba. Boravili su u središtima kadiluka i, premda su bili privremeni stanovnici kasaba zbog prirode svoje funkcije (naime, svake su dvije godine bili suspendirani te potom premješteni), mjesto kadije je redovito popunjavano novim pretendentima.

Vojno-činovničkoj skupini pripadaju one osobe koje su neophodne za normalno i svakodnevno funkcioniranje vitalnih službi (pisari, upravitelji zaklada – *mütevelli*, *nazir*, nadzornici ihtisaba – *ihtisab ağası* itd.), kao i oni koji doslovno pripadaju vojnoj klasi, a žive u podgrađima (kapetani, dizdari, spahije, subaše, članovi gradskih posada itd.). U ovu skupinu možemo ubrojiti i sve gradske odličnike koji su na bilo koji način bili involvirani u svojevršne vojno-upravne dužnosti. Primjerice, ljudi iz sandžakbegove svite kao vojvode, čehaje i sl. također su duže ili kraće vrijeme boravili u gradu, a zatim povjerenici za prikupljanje poreza, građevinski nadzornici, emini itd. Činovnici su svakako igrali značajnu ulogu u društveno-gospodarskom životu grada, iako su informacije o njihovoj prisutnosti vrlo ograničene. Tako se primjerice samo u Livnu spominje muhtesib (*muhtesib*), iako je njegova funkcija uključivala nadzor nad različitim aspektima gradskih djelatnosti, kao što su redarstveni poslovi, nadzorništvo nad trgovinom i javnim moralom itd. Baždar (*bacdar*), službenik koji je naplaćivao tržne takse, premda je morao djelovati na svim trgovinama gdje se obavljala življa trgovina ili trgovina na veliko, spominje se također jedino u Livnu. Nadalje, posve je jasno da je pisara (*katip*) moralo biti po svim većim i manjim urbanim središtima, ali su popisi zabilježili samo one interesantne s aspekta poreznih obveza. Tako je u Skradinu zabilježen jedan pisar, dok se u kliškoj kasabi pisar (Kasim sin Jusufa) spominje samo kao posjednik nekretnina u Kliškom polju. Dvojica se pisara spominju kao

vlasnici većih kompleksa agrarnog zemljišta u okolici Sinja, no s obzirom na njihovu ulogu pismoznanača, morali su živjeti u kasabama (TT 13).

Opće je poznato da islamska urbana središta nisu imala službenu gradsku upravu i ustanove. Funkciju analognu „gradskom vijeću“ vršili su gradski uglednici (vojno-birokratska klasa), dok su ulogu guvernera grada na neki način obnašali dizdari koji su ujedno brinuli za javni red i upravljali vojnom posadom u utvrdi. Prema zakonskim odredbama nisu smjeli napuštati tvrđavu bez posebnog odobrenja, ali kako se čini neki su dizdari stanovali u podgrađima (barem u mirnodopsko vrijeme).⁴³ Članovi posada koji se češće susreću u popisima kao stanovnici kasaba su topnici, čuvari tvrđavskih vrata (*bevab*), a zabilježeno je i nekoliko čehaja (*ket-hüda*) i baša (*başa*). Titula „baša“ nedvojbeno upućuje na janjičare koji pripadaju stacionarnom odredu „gradskih čuvara“, dok „čehaja“ može biti i funkcija posve civilnog značenja. Također je u svakoj kasabi zabilježeno po nekoliko spahija.

S punom se sigurnošću može reći da se obrtništvo razvijalo u sjeni vojničkih zanimanja i da na ovom pograničnom području nikada nije doseglo onaj stupanj razvitka kao u ostalim dijelovima Bosanskog ejaleta. Izuzetak naravno predstavlja Livno, gdje je već od sredine 16. stoljeća primjetna veća raznovrsnost obrtničkih zanimanja. U svim su gradskim naseljima, od trenutka kad se popisom prvi put registriraju, dosta brojni obrtnici koji su neophodni za elementarni opstanak tvrđave i kasabe, kao kovači, sedlari, potkivači konja, štavljači kože, čizmari, kotlari, tesari i krojači. Po dvojica ili trojica takvih majstora nalaze se gotovo posvuda. Drugi zanati dosta su vezani uz veličinu i funkcionalno značenje grada, a vrlo često impliciraju viši stupanj razvijenosti gradskog načina života. Takav je slučaj s pekarima, mesarima, zlatarima, svjećarima... te ih stoga nalazimo tek ponegdje. Obrtnici su zapravo bili i trgovci koji su prodavali proizvode vlastite izrade u trgovinama u čaršiji ili na trgu. Kako su poslovni objekti najčešće bili vlasništvo zaklada, obrtnici su ih uzimali pod godišnji zakup za određeni iznos gotovine.

Razmotrimo li raspodjelu obrtničkih zanimanja početkom 17. stoljeća po dalmatinskim kasabama i varošima, zamjetan je nešto veći broj sedlara u Kninu (5) i štavljača kože u Sinju (4), no ono što posebno začuđuje je brojnost krojača u Kninu (12), te donekle u Klisu (5) (TT 13; TT 526). Ova se činjenica tek djelomično može objasniti potrebama vojske; prije će upućivati na postojanje kupaca rafiniranijih zahtjeva (u Kninu prebiva elita Krčkog sandžaka – sandžakbeg, kadija, emin, sandžakbegova pratnja itd., a Klis je blizu splitske luke u koju stižu uvozne tkanine). Uz vodeće središte sandžaka dovode se u vezu i pripadnici krznarskog obrta kojih je u Kninu petero, dok ih je u drugim kasabama po jedan do dvojica. Također se primjećuje veća koncentracija prerađivača kože, kao i obrtnika koji su izrađivali kožne predmete u Sinju, što bi govorilo u prilog mogućoj specijalizaciji

⁴³ U Georgiceovu se izvješću navodi da dizdar u sinjskoj tvrđavi boravi samo povremeno (*Batinić* 1884, 181).

zanatskih zanimanja prema kasabama (prerada kože: Sinj, obrada tkanina i krzna: Knin). Od rjeđih zanimanja koja su zabilježena treba izdvojiti zlatara (Vrlika), mesara (Skradin, Sinj), ranara (Sinj) te proizvođača proizvoda od kostrijeti (mutapčija) (TT 13; TT 526).

Usporedimo li tu situaciju s Livnom, odmah upada u oči razlika u stupnju razvijenosti poslovnog života u čaršiji i strukturi muslimanskog obrtničkog stanovništva. Tako je početkom 17. stoljeća u Livnu bilo čak 34 krojača, 21 štavljača kože, 21 bojadisara, 19 krznara, 14 tesara, 9 obućara, 8 sarača, 8 bravara, 3 sedlara, 2 potkivača konja itd. Uz vodeće urbano središte proučavanog prostora vezani su i rijetki zanati, poput svjećara, pekara, puškara i arhitekta (*mimar*).⁴⁴ Blizina stimulativnog mletačkog tržišta, dostupnost sirovina (kože!) te nazočnost bogatih uglednika – potencijalnih kupaca u gradu zasigurno je imala utjecaj na preobrazbu Livna u središte prerade kože i tekstila.

Teško je reći da li je u gradovima postojala specijalizacija proizvodnje i prodaje pojedinih vrsta obrtničkih proizvoda prema zonama, kao što je to primjetno u čaršijama većih gradskih naselja diljem Osmanskog Carstva. Kao što smo vidjeli, niti jedna mahala ne nosi ime prema obrtničkim zanimanjima kojima se njihovi stanovnici bave, pa bi sukladno tome mogli otkloniti pomisao da je postojalo profesionalno grupiranje prema zonama. Ipak, i tu opciju treba ostaviti otvorenom, jer je po nekoliko krojačkih, krznarskih, čizmarskih i sličnih radionica moglo biti smješteno u neposrednoj blizini. Također nije posve sigurno koliko je zanata bilo cehovski organizirano.⁴⁵ U Livnu je postojala povećana grupa cehovski povezanih štavljača kože (naime, popis već sedamdesetih godina 16. stoljeća registrira tzv. džemat tabaka – *Cemaat-ı Dabbağan* – skupinu od četrdesetak štavljača kože). U Drnišu susrećemo obitelj Terzibašić, čije prezime upućuje na postojanje krojačkoga ceha. Titula čehaja, između ostalog oznaka za starješinu ceha, u tom smislu nije nimalo indikativna zbog krajnje široke porabe, ali i stoga što je početkom 17. stoljeća nalazimo samo u Vrlici, Drnišu i Livnu (TT 13). Očigledno je da je cehovsko ustrojavanje bilo karakteristika zanata s brojnijim pripadnicima. Obzirom da su strukovna udruženja regulirala proizvodnju i prodaju čak i u uvjetima vrlo ograničenog tržišta, možemo pretpostaviti da su manje brojni zanati bili organizirani granski.

Dok sitne trgovce, odnosno trgovce na malo prehrambenim proizvodima susrećemo pod nazivom „*bakkal*“, veletrgovci se javljaju pod oznakom „*tüccar*“. Potonje nalazimo u Klisu (1604. godine četvorica takvih) i Livnu. Najvjerojatnije su uvozili fine mletačke tkanine i začine te time sudjelovali u interregionalnoj i međudržavnoj trgovini. Sada je shvatljivija i brojnost krojača u kliškom podgrađu

⁴⁴ Gradski arhitekt bio je zadužen nadgledanjem kvalificiranih graditeljskih majstora poput stolara, zidara i slično. O djelovanju mimara detaljnije: *Faroghi* 2000, 125-145.

⁴⁵ O cehovskim udruživanjima u osmanskoj Bosni: *Kreševljaković* 1949.

koji su očito koristili uvezene tkanine. Veletrgovce sigurno možemo uključiti u imućnije stanovnike gradova. Imućniji su bili i pripadnici onih obitelji koje su se uspjele ukorijeniti u pojedinim gradskim sredinama, zadobivši ugled i materijalnu stabilnost zahvaljujući položaju i funkciji koje su obnašali. Tako su u Vrani i Kninu bili utjecajni Memibegovići i njihovi direktni potomci Durakbegovići, koji će se nalaziti na nekoliko važnijih funkcija u sandžaku (sandžakbezi, kapetani). U Kninu, Sinju i Livnu iznimno utjecajna bila je obitelj Atlagić, iz koje su se regrutirali kliški sandžakbegovi, alajbegovi i kninski kapetani. U drugoj polovici 16. stoljeća velik utjecaj imali su Malkočevići koji su posjedovali imanja oko Obrovca i Nečvena, a u prekodinarskim nahijama utjecaj će zadržati tijekom cijelog 17. stoljeća. U Drnišu je bila poznata obitelj Terzibašić koju susrećemo od kraja 16. stoljeća do kraja osmanske uprave, u Klisu Džaferbegovići i Sultanovići, u Lončariću Omerbašići, u Nadinu Beširagići, a u Skradinu Barčelovići. U Sinju je i okolici bilo više uglednih porodica čiji su članovi bili sinjski dizdari (primjerice Sekalagić-Dizdarević) ili potomci zaima (Mandići, Babaahmetovići).

Svakako najbrojniji sloj građana čine stanovnici kojima nije zabilježeno zanimanje. Gradsko je stanovništvo držalo različite agrarne površine (vinograde, livade, njive, maslinike, voćnjake) unutar granica gradova i po okolici, s kojih su viškove prodavali na gradskome trgu.⁴⁶ Bavljenje poljoprivredom gradskih žitelja jedan je od razloga zašto je ponekad teško striktno odvojiti naselja urbanog karaktera od naselja ruralnog karaktera. Novija osmanistička istraživanja nedvojbeno su dokazala da se u slučaju profesionalno neobilježenih gradskih stanovnika u popisima radi o poljoprivrednicima, koji se mogu još baviti sitnom trgovinom (pretrgom), ili zarađivati službom bogatim pripadnicima elite. Također mogu raditi u transportu, na utovaru i istovaru, kao nosači, pomoćna radna snaga u građevinskim pothvatima ili se baviti nekim zazornim zanimanjima (*Moačanin* 2001, 71). Čini se posve prihvatljivom pretpostavka da se dio profesionalno neobilježenog stanovništva u kasabama na prometnom putu prema unutrašnjosti Carstva vrlo aktivno uključio u transport (prijevozništvo) i smještaj putnika.⁴⁷ Bez obzira što 1604. godine nijedan stanovnik gradskih naselja nema ubilježeno zanimanje „kolar“ (*arabaci*) ili „krčmar“, takvih je moralo biti, premda se i seosko vlaško stanovništvo u velikoj mjeri bavilo podvozom prilikom karavanske trgovine.

Stanovnici kršćanskog dijela gradskog naselja vrlo su se intenzivno bavili poljoprivredom; varoši su u pravilu bile proizvođačima prehrambenih proizvoda za potrebe gradskog stanovništva. Posebice kliška, skradinska, zemunička i livanjska

⁴⁶ Prostrane agrarne površine u blizini gradova i utvrda držali su i vojnici, primjerice Klisa, Ostrovice, Sinja, Vrane, Nadina, Knina, Obrovca. Velike površine zasađene žitaricama i vinovom lozom upućuju na komercijalizaciju, odnosno tržišnu orijentiranost dijela muslimanskih proizvođača kojima je blizina mletačkog tržišta mogla biti vrlo poticajna.

⁴⁷ Početkom 17. stoljeća posebno su kao kirijaši bili cijenjeni Solinjani koji su naplaćivali 150-200 akči po tovaru do Sarajeva, a imali su i pratnju naoružanih ljudi što je zbog učestalih hajdučkih prepada bilo od iznimnog značaja (*Traljić* 1962, 362).

varoš imaju agrarni značaj što se vidi iz visokih kvantitativnih udjela u proizvodnji žitarica, voća, povrća, tekstilnog bilja, meda i vina. U agrarnim djelatnostima posebnu je ulogu igrala proizvodnja vina. Tako su primjerice devetnaest kršćanskih kuća skradinske varoši početkom 17. stoljeća proizvodilo više vina nego cijela nahija, s tim da su bile vrlo aktivne i u ostalim granama agrarne djelatnosti.⁴⁸

Što se tiče strukture zanimanja neagrarno orijentiranih kršćana varošana, ne možemo baš puno reći jer tek nekolicina stanovnika ima oznaku zanimanja; tako su 1585. godine evidentirani jedan zlatar (Livno), jedan kovač (Knin) i tri krznara (Knin, Livno). Početkom 17. stoljeća zabilježena su svega tri kovača (Klis, Knin, Skradin) i jedan krznar (Knin). Pomanjkanje podataka o drugim zanatima navodi na zaključak da je kršćanima ulazak u ugledni svijet obrtništva bio veoma otežan, kako vjerskim karakterom i pravilima ceha, tako i donošenjem povremenih diskriminatorskih mjera temeljenih na šerijatu. Uključivanje dijela vojnih posada u zanatski sektor također je moglo stvoriti ograničavajuće okolnosti, kao i općeprihvaćeni društveni standardi koji su mogli djelovati destimulativno te navoditi kršćansko gradsko stanovništvo da se angažira jedino u manje cijenjenim zanimanjima i u agrarnom sektoru. S druge strane, posve je razumljivo da kod kršćana nije moglo biti previše interesa za doseljavanje u gradske sredine budući su to primarno bile jezgre okupljanja muslimanskog stanovništva. Tako je u gradovima ove pogranične oblasti, kao što smo vidjeli, tanak sloj građanstva počivao uglavnom na malobrojnim muslimanskim obrtnicima, članovima vojnih posada angažiranih u zanatskom sektoru, vjerskim službenicima, činovnicima poslanim po službenoj dužnosti, pokojem veletrgovcu i obiteljima lokalnih uglednika.

7. Gradska kultura

Sa širenjem islamske vjere u gradovima, širila se i islamska kultura i obrazovanje. No, posve je jasno da islamski kulturni utjecaj na ovom pograničnom području na kojem prilike nisu dozvoljavale značajnije podizanje obrazovne strukture stanovništva nikada nije dosegao dalekosežniji značaj. Islamskom kulturnom krugu pripadala je samo malobrojna društvena elita i tanak sloj „građana“ dok vrijednosti islamske civilizacije nikada nisu uspjele dublje prožeti svakodnevni život ruralnog kršćanskog pučanstva pograničja. Osim toga, klasične duhovne, vjerske i obrazovne institucije koje su davale glavne impulse širenju islamske kulture uglavnom su bile vezane uz urbane sredine, a urbanizacija je bila na našem području, kao što smo vidjeli, limitirajućeg dosega.

⁴⁸ Oko 20.000 litara ili približno 3550 kg e.w.e. po kući. Takve količine vina morale su se izvoziti, vjerojatno na najbliže šibensko tržište, a nešto se sigurno prodavalo i franjevcima na Visovcu (vidjeti: TT 13). O metodama izračunavanja obujma agrarne proizvodnje i pretvaranja u pšenični ekvivalent (e.w.e.), usp. *McGowan* 1969, 139-196; *Moačanin* 2001, 157-163.

Premda je sigurno da je uslijed učestalih sukoba niskog intenziteta („malog rata“) obrazovanje u bojnim disciplinama bilo značajnije od intelektualnog obrazovanja, i u takvim uvjetima postojalo je pojedinaca zainteresiranih za širenje pismene kulture. Neki od njih su ostavljali zaklade za financiranje institucija koje su podržavale kulturni i duhovni razvoj, a neki su se i sami bavili raznim oblicima kulturnog stvaralaštva.

Osnovnu pismenost (pisanje i čitanje), osnove vjeronauka i recitiranje Kur'ana stjecalo se u mektebima, svojevrsnim nižim školama kojima je religiozno obrazovanje bilo glavni cilj. Nivo je tih osnovnih škola, koje su bile pod nadzorom lokalnih kadija, u najboljem slučaju bio prosječan; ne samo zbog didaktike temeljene na učenju napamet nego i zbog često poslovične neukosti učitelja. Takvih je kur'anskih škola bilo u svim gradskim naseljima zaleđa, a nije naodmet naglasiti da nisu bile ograničene socijalnom, imovinskom ili statusnom pripadnošću te su stoga djeca iz svih muslimanskih obitelji (uglavnom dječaci, ali ponekad i djevojčice) mogla pohađati nastavu. Osobe koje su završile mektebe u najboljem su slučaju bile sposobne čitati Kur'an ili voditi jednostavniju korespondenciju, najčešće na materinjem jeziku. Naravno, zbog nedostatka izvora ne znamo koliki je postotak urbanog stanovništva jadranskog zaleđa pohađao takve škole i bio pismen. Budući da niži slojevi muslimanskog stanovništva nisu u svojim zanimanjima trebali školske izobrazbe, mogli bismo ustvrditi da je veći dio gradskog stanovništva ostajao nepismen. S druge strane, brojnost mekteba ipak daje naslutiti da je pristup pisanoj kulturi, barem što se tiče muslimanskog stanovništva, bio širi nego što se to obično misli kad se govori o zaleđu.

Viši stupanj obrazovanja moguće je bilo steći u medresama, u kojima su se pored arapskog, kao vjerskog, znanstvenog i diplomatskog jezika, učili i ostali orijentalni jezici, tumačenje Kur'ana, islamska tradicija, šerijatsko i nasljedno pravo, dogmatska teologija, retorika, filozofija, matematika, kaligrafija itd., odnosno „sve ono što je zahtijevao duh vremena“, kako se to navodi u statutu Gazi Husrev begove medrese u Sarajevu (HNJ 2/1959, 606.). Prema sadašnjim spoznajama, u kasabama južno od Velebita i Dinare nije postojala nijedna medresa, pa su oni koji su željeli steći takvo znanje morali potegnuti barem do Livna, Prusca, Sarajeva, Mostara ili Banje Luke.⁴⁹ Posve je jasno da su medrese pohađali oni pojedinci koji su se nadali zauzeti položaje u vjerskim, duhovnim, obrazovnim i pravnim zanimanjima. Premda je krug ljudi koji je mogao participirati u ovom obliku kulture na zaleđu bio vrlo uzak, višejezično, teološko i pravno obrazovanje koje su stjecali bio je

⁴⁹ Ovdje bismo mogli postaviti hipotezu o eventualnom postojanju medrese u Drnišu, i to na temelju svjedočenja fra Pavla iz Rovinja koji je boravio na Visovcu 1640. godine, i ondje bio svjedokom kako je na Visovac došlo 12 studenata (*sohta*) iz Drniša i Vrlike te ondje boravili dva dana. Sasvim je moguće da su *sohte* bili zapravo polaznici medrese u Drnišu (usp. Zlatović 1890, 13).

prvi korak koji im je otvarao vrata viših položaja i ulaska u osmansku društvenu elitu. Pritom je od posebne važnosti bilo poznavanje arapskog pisma i orijentalnih jezika koji su omogućavali kulturnu interakciju s ostalim učenim pripadnicima Carstva. Mnogi od njih na taj su način dovoljno dobro upoznali orijentalne jezike da su mogli pisati na njima.⁵⁰

Za razliku od službenih i državno priznatih obrazovnih institucija, derviške su tekije često fungirale kao škole koje su pružale uvid u islamski misticizam. Imale su posebnu ulogu u širenju islamizacije u pograničnim krajevima; one su, naime, vršile religioznu edukaciju u područjima izvan dosega formalnog obrazovanja u medresama. Bile su mjesto duhovnog djelovanja derviša koji su često bili autorima djela religiozne, skolastičke i mističke naravi. Tekije su osim toga služile i kao hospiciji za posjetitelje u sredinama u kojima nije bilo prenočišta za putnike. Nažalost, ovom prilikom nismo mogli decidirano utvrditi jesu li tekije postojale još u kojem gradu osim u Livnu, ali obzirom da su neki derviški redovi bili gorljivi propagatori islamskog vjerskog fanatizma i osmanskog ratničkog duha, koji je na serhadu posebno mogao doći do izražaja, čini se utemeljenom pretpostavka da su postojale, kao i u drugim pograničnim krajevima. U Zemuniku je 1604. godine registriran jedan *sufi*, koji je mogao pristići na svoju ruku i baviti se nekim obrtom, ali je mogao biti i pripadnik tekije (TT 13).

Nije poznato jesu li orijentalni jezici, napose osmansko-turski kao jezik državne administracije, osim među pripadnicima limitiranog kruga učene uleme i državne uprave, ikada u gradskim sredinama jadranskog zaleđa bili u raširenijoj i frekventnijoj uporabi. Zasigurno nisu bili govornim jezicima jer kad opisuje osmanske podanike mletački dragoman Saluago 1626. godine piše: „Stanovnici na turskoj strani su neka vrsta poslavenjenih Turaka, koji radije govore hrvatski nego turski. Ima i Turaka Levantinaca samo su oni privremeno nastanjeni. Ovi prvi su stalno naseljeni, imaju državnu plaću kao kaštelani, članovi posade i kapetani pješadije i konjaništva“ (Novak 1972, 19). I Evlija potvrđuje da je hrvatski jezik bio govorni među gradskim muslimanskim stanovništvom zaleđa. Dok opisuje Drniš, donosi prijevod nekolicine riječi kojima ilustrira „jezik Hrvata“, a budući da se isključivo kretao među urbanim pučanstvom islamske vjeroispovjesti, njegovo svjedočanstvo možemo smatrati vjerodostojnim (Čelebi 1973, 191-192). Ipak, zanimljivo je pripomenuti da Evlija nije imao problema u komunikaciji s muslimanskim pučanstvom koje se zasigurno u određenoj mjeri koristilo i osmansko-turskim. Premda je očigledno tijekom 16. i 17. stoljeća u zaleđu postojala simultana uporaba različitih pisama i jezika, čak i kod slabije obrazovanih pojedinaca, ipak se arapsko pismo i orijentalni jezici favoriziraju u

⁵⁰ Dok je znanstvena (osobito teološka i islamsko-pravna) literatura i prozna književnost nastajala prvenstveno na arapskom jeziku, dotle su djela iz poezije, povijesti, astronomije itd. pisana uglavnom na perzijskom ili turskom. Osmanski je pak jezik, kao spoj svih triju, bio jezikom državne administracije.

pismenoj kulturi. Tako su se primjerice arapski i perzijski koristili kao isključivi jezici za natpise na javnim spomenicima (džamijama, medresama, fontanama), koje Evlija s neskrivenim zadovoljstvom čita i odgonetava.

Razmatrajući bogatu korespondenciju koja se čuva u Dragomanskom arhivu u Zadru i nekim drugim dalmatinskim arhivima, pisanu osmanskim jezikom i arapskim pismom, te hrvatskim jezikom i latinicom, odnosno bosančicom, a koju su razmjenjivali brojni lokalni osmanski i mletački vlastodršci uz pomoć dragomana, ne možemo ne zaključiti da je poznavanje više različitih jezika i pisama postalo svakodnevnom praktičnom potrebom ljudi koji su bili, posebice u miru, upućeni jedni na druge.

Kao kulturna središta zaleđa prednjačili su Livno i Drniš. Drniš je, kao mjesto u kojem se njegovao poseban oblik onovremenog kulturnog stvaralaštva – prepisivanje rukopisa raznorodne naravi (najčešće pravne, religiozno-didaktičke, hadiske i rječničke), postao malim rasadnikom islamske kulture u dalmatinskom zaleđu. S obzirom na opsežnost i šarolikost očuvanih prepisivačkih kodeksa, drniški mekteb i džamija posjedovali su, za ono vrijeme, zavidnu biblioteku, a kako se čini i obrazovanu čitalačku publiku, koja je znala koristiti i cijiniti ta djela. Naime, dio prepisivačkih kodeksa ostao je sačuvan samo zahvaljujući činjenici da su knjige, kao vrijednosti, postale zakladni objekti privatnih osoba i medresa s posebno uglavljenim modalitetima korištenja i čuvanja.⁵¹ Danas su pohranjene u Gazi Husrev begovoj biblioteci i Orijentalnom institutu u Sarajevu, a posebnost su im bogati uresi i kožnati uvezi. Imenom su nam poznati neki drniški prepisivači iz prve polovine 17. stoljeća: Ali *bin* Piri *bin* Jusuf, Bali *bin* Jusuf, Redžeb *bin* Muhammed, Zulfikar *bin* Ibrahim efendi (*Nametak* 1998). Prepisivači su djelovali i u Hrvacama. Tamo je primjerice zabilježeno prepisivanje lijepo književnosti (*Risal-i Muhammadiyye*, religiozno-didaktičke poeme koju je na turskom jeziku spjevao Muhammed Čelebi *bin* Katib Salih još 1449. godine) (*Trako – Gazić* 1997, 79). Prepisivala su se djela na sva tri orijentalna jezika, a neka od njih već su tada smatrana klasicima islamske naobrazbe, udžbeničke i rječničke literature. Osim toga, sakupljali su se i prepisivali rukopisi vrlo širokog i raznorodnog sadržaja (izreke, pjesme, poslovice itd.) okupljeni u *mecmue*, koje ponekad više govore o osobnom ukusu i kriterijima prepisivača, negoli o kulturnom dosegu grada. U Livnu je, kao gradu koji je dosegnuo najviši stupanj kulturnog razvoja, postojalo više desetaka znanih i neznanih prepisivača, koji su živu prepisivačku djelatnost počeli razvijati od druge polovice 16. stoljeća, kao i kolekcionara koji su već u prvoj polovici 17. stoljeća stvorili biblioteke s brojnim rukopisima (detaljnije: *Grozdanić* 1998; *Ždralović* 1988).

⁵¹ Kao vlasnicima drniških kodeksa zabilježene su zaklade privatnih osoba (primjerice zaklada Muhammeda efendije Baki Džinića), ali i medrese (Elči Ibrahim pašina medresa u Travniku). Usp. *Nametak* 1998, 91, 184, 333, 377.

Osim prepisivača, u ovim je gradovima djelovalo ili je iz njih poteklo nekoliko autohtonih pisaca koji su se isticali svojim književnim radom i idejama svojih djela. Među njima treba spomenuti Muslihuddina iz Knina zvanog „Kninavi“, utemeljitelja medrese u Banjoj Luci, koji je 1609. godine napisao didaktički spis na arapskom jeziku „Poklon učitelja i dar učeniku“, koji daje uvid u nastavni sustav u tadašnjim dijelovima Hrvatske pod osmanskom vlašću. Kasnije rad prevodi na turski jezik (*Kronologija* 1996, god. 1609). Za pjesnika se, po imenu Ali efendija Skopljak, koji je ostavio nekoliko pjesama o Drnišu, pretpostavlja da je, premda rodom iz bosanskog Uskoplja, živio u Drnišu (*Traljić* 1972, 400). Iz Livna je potjecao najstariji poznati pjesnik alhamijado književnosti (književnost na narodnom jeziku, pisana arapskim pismom), prvi putopisac i astronom u Bosanskom ejaletu Hadži Jusuf Livnjak. Bio je mujezin Lala-pašine džamije u Livnu, a djelo po kojem se izdvaja jest opis njegova puta u Meku i Medinu 1615/1616, u kojem je jasnim i živim stilom opisivao sva mjesta kroz koja je prolazio na putu do svetih mjesta i nazad. U Livnu je u prvoj polovici 17. stoljeća djelovao još jedan pjesnik alhamijado književnosti Hadži Mehmed, čije djelo nije dovoljno proučeno. Manje je poznat i pjesnik divanske poezije Ishak Telalović (*Ishak Dellal-zade*) koji je stvarao sredinom 17. stoljeća, uglavnom pjesme s tematikom junačkih bojeva i krajiških stradanja (*Nametak* 1989, 135).

Iako je pismenost muslimanskih podanika bila znatno viša u odnosu na pripadnike kršćanske vjeroispovijesti, poznat je još jedan Drnišanin koji se bavio knjigom te je svoje djelo i objavio. Radi se o fra Iliji Buliću, pripadniku bosanske provincije, koji je sastavio knjižicu „Privilegia provinciae Bosne Argentinae“ i objavio je u Ankoni 1635. godine, u formi dvanaestine na 16 strana (*Traljić* 1972, 400).

Djelovanje prepisivača i autohtonih pisaca na ovim prostorima važan je segment ne samo u proučavanju kulturnog razvoja urbanih sredina zaleđa nego i u proučavanju književnog stvaralaštva. Kako djela spomenutih autora nažalost nisu ni iz daleka dovoljno proučena, ne možemo ništa detaljnije reći o njihovoj vrijednosti. No, svejedno spoznaje o prisutnosti pisaca i prepisivača na zaleđu neprijeporno dokazuju da je i na ovim prostorima, gdje se stalno čuo zveket oružja, bilo ljudi koji su knjigu cijenili, posjedovali, prepisivali i sami stvarali.

Na kraju, posvetimo nekoliko riječi kulturi svakodnevice bez koje uvid u urbani razvoj grada ne bi bio zaokružen. Svakodnevni život islamsko-osmanskog grada u zaleđu, premda se odvijao u stalnoj bojazni od ratnih zbivanja, zapravo se nije mnogo razlikovao od života na preostalom području Carstva. Muslimansko se stanovništvo okupljalo u džamijama na zajedničkim molitvama petkom i vjerskim blagdanima. Ponekad su u takve svrhe služili ograđeni prostori na otvorenom tzv. musalle (naročito velika bila je ona u Livnu). Islamski sakralni objekt nije bio isključivo prostor za molitvu nego i prostor za razgovor i rješavanje pitanja iz životne svakodnevice. Sukladno tomu, i društvena uloga imama, predvodnika vjernika u molitvama, bila je šireg značaja od (samo) vjerskog. Kako su imali

potpun uvid u život stambenog dijela grada, vršili su stalni nadzor nad moralnim životom vjernika, vodili brigu o održavanju dobrosusjedskih odnosa, o integraciji novodoseljenih osoba, smatrali se predstavnicima mahala i slično. Osim vjerskih objekata, treba istaknuti i značenje javne kupelji kao mjesta neformalnog društvenog kontakta.⁵²

Od vjerskih i društvenih običaja navedimo da su se slavila oba Bajrama,⁵³ svadbe⁵⁴ i svečanosti obrezivanja muške djece, na koje su osmanski uglednici nerijetko pozivali i službenike mletačke vlasti.⁵⁵

Da je materijalna svakodnevica građana bila poprilično siromašna, već smo naglasili u ranijem poglavlju, razmatrajući građevni materijal stambenih kuća. Unutrašnjost, kućanski predmeti i kuhinjski pribor također su bili na skromnoj razini. Prema opisima i nazivima predmeta kojima se služilo u opremanju domova, pripremi i konzumaciji hrane i slično (tzv. „domestic culture“), posve je jasno da ulaskom zaleđa u islamski kulturni krug u svakodnevnu uporabu ulaze novi predmeti od bakra specifične orijentalne izrade i turskih naziva koji su se vrlo brzo udomaćili u gradskoj sredini. Materijalne predmete svakodnevne kulture nalazimo opisane u jednom dokumentu u Zadarskom arhivu u kojem su zabilježene opljačkane stvari osmanskih podanika radi povratka, odnosno radi namirenja njihove novčane protuvrijednosti od strane mletačke vlasti.⁵⁶ Kao vrijedni predmeti navođeno je kuhinjsko posuđe od bakra (vrčevi – *ibrik*, tave – *tepsi*, kotlovi – *kazan*, zdjele – *tass*, plitice raznih veličina – *sahan*, vage – *kantar*, soljenke – *tuzluk*, šalice – *fincan*, žlice – *kaşık*) i gline (različite zdjele – *çanak*), predmeti za kućanstvo (sanduci – *sanduk*, korita – *tekne*, rešeta – *kalbur*, sita – *elek*, kola – *koçu*, ogledala – *ayna*), posteljno rublje (plahte – *çarşaf*, jastuci i madraci – *düşek*, pokrivači raznih boja i veličina – *yorgan*, *kebe*), razne vreće (*çuval*), ručnici (*peşkir*), pregače (*peştemal*), čilimi (*kilim*), rogozine (*hasir*), razni spisi i knjige, među kojima i Kur'an. Najviše je bilo ukradeno odjevnih predmeta kao što su muške i ženske košulje (*gömlek*), hlače orijentalne izrade (*çakşır*), muški i ženski ogrtači od krzna i bunde (*kürk*), papuče raznih boja (*pabuç*), nanule (*takunya*),

⁵² U manjim gradskim sredinama, sa samo jednom kupelji posebno su bili određeni dani za muške, a posebno za ženske posjetitelje.

⁵³ Godine 1533. bosanski sandžakbeg Gazi Husrev beg, na stalne molbe mletačkih vlasti da dođe na granicu kako bi se riješilo pitanje spornih šibenskih sela koje su zauzeli Vlasi, odgovara da će doći „kad prođe ova naša svečanost“ (Traljić 1978, 13).

⁵⁴ Svadba krčkog sandžakbega Halil bega Memibegovića u rujnu 1608. godine u Kninu bila je navodno vrlo raskošna (vidjeti: Vinaver 1951, 107).

⁵⁵ DA, filza 84, poz. 10/1, 10/2 – U listopadu 1677. godine Mehmed beg Durakbegović poziva providura Grimaniya na jedno takvo slavlje.

⁵⁶ DA, filza 111, poz. 44. – Te su stvari ukradli mletački podanici, kada su u proljeće 1676. godine zapalili Vranu i opljačkali dvadesetak kuća, između ostalih i kuće visokih lokalnih uglednika Hasana Durakbegovića, Redžeba hodže, Mustafe Čelebija, dizdareva sina, Redžeba čehaje i drugih.

čizme (*çizma*), čarape (*çorap*), visoke krznene kape (*kalpak*), zaštitne rukavice (*kolçak*), pojasevi (*kayış*), suknene tkanine – čoja, vuna i marama (*şal*), Posebno vrijednom smatrala se konjska oprema (samari i sedla – *eyer*, torbe – *torba*, bisage – *hekbe*, vreće – *çuval*), alat (britve s kamenom za brušenje – *bilegi*, kliješta, mlinsko kamenje – *taş*) i oružje (puške – *tufek*, mačevi – *maç*, sablje – *kiliç*, buzdovani – *topuz*, noževi – *çaki*, lukovi – *tak*).

Prehrambene navike građana vidljive su iz popisa ukradenih namirnica (više vreća pšenice, ječma, mljevenog brašna, nešto tijesta za juhu, kava, nekoliko glava šecera). Očito je kultura ispijanja kave već tada bila proširena zaleđem, kao vjerojatno i običaj objedovanja za sinijom, niskim okruglim stolom. Iz podataka o ukradenim ćilimima, također zaključujemo da je postojao običaj oblaganja zidova prostiračima i sagovima. Odjevni predmeti nazivima i opisima mahom podsjećaju na one iz orijentalne kulture odijevanja. Iz Evlijinih iskaza u kojima je s podosta detalja opisano odijevanje muslimana, ipak se razabire da taj segment svakodnevice pokazuje dosta specifičnosti karakterističnih za sredinu i tradicionalne običaje.⁵⁷

Orijentalni ambijent u kućanstvima, gradske građevine orijentalnog izgleda, svakodnevni pozivi mujezina s minareta, djelatnost prepisivača, pisaca i učitelja na orijentalnim jezicima itd. – sve je to pridonosilo stvaranju specifičnog ugođaja u gradovima te, s toga, s pravom možemo ustvrditi da je gradska kultura na zaleđu u 16. i 17. stoljeću bila dominantno islamska.

8. Zaključak

Premda sa sigurnošću možemo reći da je tijekom druge polovice 15. i u prvoj polovici 16. stoljeća navedeni prostor postao devastirano područje s bitno smanjenim brojem nekadašnjih gradskih naselja te samim time i smanjenim brojem urbanog stanovništva, nedovoljne spoznaje o demografskim i urbanim prilikama jadranskog zaleđa u razdoblju osmanske vladavine rezultirale su raznim nejasnoćama. Stoga su olako doneseni zaključci imali snažan utjecaj ne samo na hrvatsku historiografiju već i na historicističko argumentiranje u javnom diskursu. Urbana komponenta života na zaleđu u 16. i 17. stoljeću u dosadašnjim je historiografskim radovima konstantno bila podcjenjivana, dok generalizacije o propadanju urbanog života

⁵⁷ „Svi nose na sebi potijesne prsluke od crvene prankoja-čohe, a na prsima po oku srebrnih toka. Opasuju se opasačima za koje se veže oružje. Oni te pojaseve većinom nazivaju zunnar. To je istina po vjeri zabranjeno (haram), ali je nužno (...) Kratko rečeno, ovaj je pojas njima potreban pa im je šerijatski sud dopustio da ga nose. Ispod pasa oblače poširoke bijele čakšire od platna i potijesne serdalije od čohe s kopčama. Na noge obuvaju neku vrstu lakih opanaka u kojima po ovom kršu trče kao srne. Na glavu stavljaju hrvatske kapice opet od crvene čohe“ (*Čelebi* 1973, 230).

s osmanskim prodorima nisu uzimale u obzir niski stupanj urbane razvijenosti jadransko-dinarskog zaleđa u kasnom srednjem vijeku.

Osmanlije definitivno donose promjene u urbanom razvoju zaleđa, u mreži urbanih centara, njihovu značenju, ekonomskom i kulturnom životu. Valja međutim naglasiti da usprkos propasti mnogih gradova, Osmanlije uglavnom koriste mrežu ranije postojećih (uglavnom kasnosrednjovjekovnih) urbanih naselja. Premda su nositelji urbanog kontinuiteta bili preživjeli gradovi, jezgre novog razvoja počivale su na novim osnovama, na novim funkcijama u sklopu novog društva – stoga slobodno možemo reći da je tradicionalni urbani sustav zaleđa u vrijeme osmanske uprave nadomješten novim. Sa sigurnošću možemo tvrditi da je i stanovništvo gradova većinom bilo novo, izuzev onih naselja kod kojih tek rijetke naznake u najranijim popisima dozvoljavaju da pretpostavimo barem djelomično starosjedilačko stanovništvo (primjer Livna 1485. godine). Drugim riječima, s organizacijom osmanske vlasti na našem području, razvijao se i novi urbani sustav premda diskontinuitet u odnosu na ranije razdoblje nije bio tako bezuvjetan.

U sklopu osmanskog urbanog sustava, na zaleđu je nastajala mreža gradskih centara nižeg reda veličine i različitog funkcionalnog značenja. Napose se značenje centara prostorno mijenja (porast uloge jednih, a opadanje drugih), stoga što oni tada postaju dio vrlo širokog urbanog sustava s različitim hijerarhijskim kategorijama. Gradovi u zaleđu većinom su bile male, državno podupirane koncentracije muslimanskog stanovništva, sastavljene uglavnom od vojnika, obrtnika i državnih službenika. Na njihov napredak, kao i na njihovo zaostajanje u razvoju, utjecali su brojni faktori. Tako su primjerice oni gradovi koji su se nalazili na karavanskom putu od Splita prema Sarajevu i Banjoj Luci imali puno više mogućnosti za razvoj, negoli ona naselja koja su bila smještena podalje od glavnih komunikacijskih pravaca. Intervencija države u pretvaranju naselja, odnosno utvrda u gradove također je bila više nego presudna. Slučajevi o kojima se detaljnije elaborira u tekstu (primjerice razvoj Drniša, Hrvaca, Sinja, Livna) zasigurno su primjeri urbanog razvoja regije, te se teza o potpunoj deurbanizaciji zaleđa u razdoblju osmanskog suvereniteta ne može prihvatiti kao točna. Kao jedino područje potpunoga urbanog zastoja možemo izdvojiti usku zonu neposrednog pograničnog pojasa s Mlečanima gdje su ostala samo strategijski važna uporišta, bez ikakvih civilnih funkcija.

S druge strane, jasno je da kvaliteta urbanog života i kulturnih funkcija gradova nije bila na zavidnoj razini. Za naglašeniji urbani razvoj potreban je dugoročni mir, sigurnost i stabilno gospodarsko okruženje, a takvo što nije bilo moguće ostvariti u uvjetima latentnih ratnih zbivanja. Zato su gotovo sva urbana naselja i ostala ograničena na okvire tek lokalnih prometnih, upravnih i gospodarskih potreba, dok su istovremeno imala snažnu vojno-strategijsku ulogu. Nadalje, premda su gradovi na zaleđu tijekom 16. i 17. stoljeća bili dominantno islamskim sredinama s izraženom orijentalnom prostornom strukturom i fizionomijom, islamski civilizacijski utjecaj nikada nije dosegnuo neki dalekosežniji značaj. Jedan od razloga

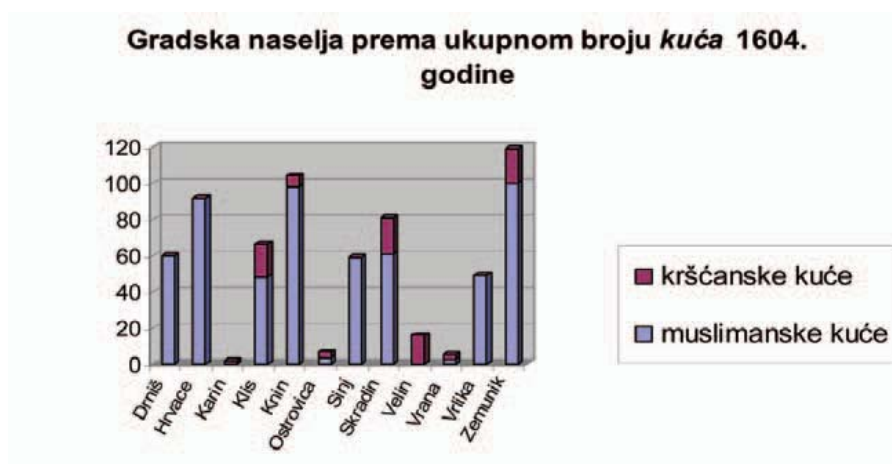

je svakako i malen postotak gradskog muslimanskog pučanstva naspram ruralnog kršćanskog pučanstva. Sve su te činjenice zajedno i navele historičare da ustvrde da je zaleđe bilo posve deurbanizirano. Međutim, kad Evlija opisuje gradove, ma kako bili mali, uvijek naglašava tko ih je utemeljio. Makar njegovi podatci o utemeljiteljima gradova na zaleđu najčešće nisu točni, već i sama činjenica da ih izdvaja iz ruralne okolice pokazuje da ih je doživljavao kao posebne jedinice s historijskim kontinuitetom. Evlija je, kao vrlo educirani putnik koji je mnogo putovao i vidio, zasigurno bio svjestan određene urbane razine života u njima, barem u periodima kad nije bilo straha od izravnih ratnih sučeljavanja.

9. Prilozi

Grafikon 1

Grafikon 2

10. Izvori i literatura

Izvori

- ČELEBI, Evlija (1973). *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. preveo Hazim Šabanović. Sarajevo.
- DIFNIK, Franjo (1986). *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Split.
- Dragomanski arhiv (DA), filza 84, poz. 10/1, 10/2
- ĐURĐEV, Branislav et al (1957). *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*. Sarajevo.
- NOVAK, Grga (1972). *Commissiones et relationes venetae*. sv. VII. Zagreb.
- NAMETAK, Fehim (1998). *Gazi Husrev begova biblioteka u Sarajevu. Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*. svezak IV. London – Sarajevo.
- POLIMAC, Abdulah. *Mühimme defteri*. kopija neobjavljenog rukopisa iz Orijentalnog instituta u Sarajevu.
- MXT = Codices mixti, Österreichische Nationalbibliothek (Beč), 627.
- TT = Tapu Tahrir (Istanbul), 13, 284, 526, 546.

Literatura

- ALIČIĆ, Ahmet (1943). Veliki dobrotvor grada Livna – Mustafa-beg, sin Ibrahim-agin i njegova zadužbina Darul-hadis. *Glasnik IVZ*. vol. IX/3. Sarajevo.
- ANČIĆ, Mladen (2001). *Livno. Srednjovjekovna hrvatska županija*. Split.
- BATINIĆ, Mijo (1884). Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti. *Starine*. sv. XVII. str. 115-145.
- FAROQHI, Suraiya (1984). *Towns and townsmen in Ottoman Anatolia*. Cambridge.
- FAROQHI, Suraiya (2000). *Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*. London-New York.
- GRGIĆ, Ivan (1956). Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572. *Zadarska revija*. sv. 4. str. 253-262.
- GRGIN, Borislav (2002). *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*. Zagreb.
- GROZDANIĆ, Sulejman (1998). *Pisana riječ na orijentalnim jezicima i alhamijado književnost. Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Sarajevo.
- Historija naroda Jugoslavije* (HNJ 2/1959). knjiga 2. Zagreb.
- JAKŠIĆ, Nikola (1997). *Zemunik, srednjovjekovni zadarski kaštel i turska kasaba*. Split.
- JENNINGS, Ronald (1976). Urban population in Anatolia in the sixteenth Century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. in: *International Journal of Middle East Studies*. b. 7. p. 21-57.

- JURIN STARČEVIĆ, Kornelija (2003). Vojne snage Kliškog i Krčko-ličkog sandžaka pred Kandijski rat – osmanska vojska plaćenika. *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*. ur. Damir Agičić. Zagreb.
- JURIN STARČEVIĆ, Kornelija (2004). *Srednjodalmatinsko zaleđe za vrijeme osmanske vladavine u 16. i 17. stoljeću*. magistarski rad. Zagreb.
- KLAIĆ, Vjekoslav (1928). Knin za turskoga vladanja (1522-1688). *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkog društva*. Nova serija. sv. 15. str. 257-262.
- KLJAJIĆ, Josip (2003). Pregled razvoja vojnoga graditeljstva u Europi od 15. do 19. stoljeća. *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*. ur. Damir Agičić. Zagreb. str. 64-77.
- KOSOR, Karlo (1995). Drniška krajina za turskoga vladanja. u: *Povijest Drniške krajine*. *Zbornik povijesnih studija 1494 -1940*. Split. str. 103-179.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija (1949). Gradska privreda i esnafi u BiH (od 1463. do 1851.). *Godišnjak istorijskog društva BiH*. sv. 1. Sarajevo.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija (1980). *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.
- Kronologija Hrvatska-Europa-svijet* (1996). Ivo Goldstein. (ur.). Zagreb.
- KRUHEK, Milan (1995). *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*. Zagreb.
- MAŽURAN, Ive (1992). *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb.
- McCARTHY, McCarthy (1997). *The Ottoman Turks. An Introductory History to 1923*. London-New York.
- McGOWAN, Bruce (1969). Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579). *Archivum Ottomanicum*. vol. I. Budapest. p. 139-196.
- MILOŠEVIĆ, Ante (1989). Izgled i značaj sinjske tvrđave u prošlosti s posebnim osvrtom na tursko i mletačko razdoblje. u: *Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti*. *Zbornik Cetinske krajine*. sv. 4. Sinj.
- MOAČANIN, Nenad (1997). *Požega i Požeština u sklopu Osmanskoga carstva (1537-1691)*. Jastrebarsko.
- MOAČANIN, Nenad (1999). *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MOAČANIN, Nenad (2001). *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod.
- NAMETAK, Fehim (1989). Pregled stvaranja BiH muslimana na turskom jeziku. *Starješinstvo IVZ*. Sarajevo.
- RAČKI, Franjo (1882). Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka. *Starine*. sv. XIV. str. 173-195.
- SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, Sena (2004). *Islamski vrtovi i dvorovi*. Zagreb.
- SPAHO, Fehim Dž. (1978). Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII vijeka. *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*. sv. V-VI. sv. 217-229.
- SPAHO, Fehim Dž. (1985). Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine. *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*. sv. 12. str. 21-120.

- SPAHO, Fehim Dž. (1986). Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima. *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*. sv. 13. str. 47-86.
- SPAHO, Fehim Dž. (1989a). Grad Sinj u turskoj vlasti. u: *Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti. Zbornik Cetinske krajine*. Sinj. sv. 4. str. 55-63.
- SPAHO, Fehim Dž. (1989b). Skradinska nahija 1574. godine. *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*. sv. 16. str. 79-107.
- SPAHO, Fehim Dž. (1994). Livno u turskim povijesnim vrelima i u Putopisu Evlije Čelebije. u: *Livanjski kraj u povijesti*. ur. Boško Marijan. Split-Livno. str. 145-150.
- ŠABANOVIĆ, Hazim (1982). *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo.
- ŞAHIN, İlhan (1972). Urbanization and the Social Structure of the Ottoman Empire in the 16th Century. in: *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*. Tülay, Duran (ed.). vol. I. Istanbul. 1988. p. 183-196.
- TODOROV, Nikolay (1972). *Balkanskijat grad XV-XIX vek*. Sofija.
- TRAKO, Salih – GAZIĆ, Lejla (1997). *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta – lijepa književnost*. Sarajevo.
- TRALJIĆ, Seid (1962). Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII. i XVIII. stoljeću. *Pomorski zbornik*. Zagreb-Zadar. str. 360-365.
- TRALJIĆ, Seid M. (1971). Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. sv. 18. str. 343-376.
- TRALJIĆ, Seid M. (1972). Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. sv. 19. str. 393-404.
- VINAVER, Vuk (1951). Događaji u Lici 1609/10. *Istorijski glasnik*. sv. 3-4. Beograd.
- VRESK, Milan (1984). *Razvoj urbanih sistema u svijetu*. Zagreb.
- ZLATOVIĆ, Stipan (1890). Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja. *Starine*. sv. XXIII.
- ŽIVKOVIĆ, Pavao (1993). Oblikovanje kninske tvrđave i grada do 1918. u: *Kninski zbornik*. Zagreb. str. 96-122.
- ŽDRALOVIĆ, Mehmed (1988). *Prepisivači djela u arabičkim rukopisima*. Sarajevo.

Islamic-Ottoman towns in the hinterland of Dalmatia: a contribution to the research of urban development in the 16th and the 17th centuries

In this work the author tries to reconstruct urban-demographic configuration of the hinterland of Dalmatia in the 16th and the 17th centuries in order to investigate to what degree the urban decline was the consequence of the so-called “Ottoman factor”. Furthermore, the author tries to detect continuity / discontinuity in urban

development and to requestion the thesis that in the period of the Ottoman rule the hinterland of Dalmatia was totally deurbanized area, with fortresses that had no civil functions except the military and the strategic ones.

The author uses the Ottoman tax registers (*Mufassal defteri*) as the best sources of detailed information concerning the urban development. They show changes in number of taxpaying units, and thus, provide some basic data for investigation of economic, demographic and social structure of the Ottoman towns. The author combine this information with observations from some Western sources with the aim to get a reliable picture of general population and economic patterns in hinterland.

The research has shown that the Ottomans brought some great changes in urban development and network of urban settlements. During the 16th century the local and central authorities tried to repopulate and revive depopulated towns in this border area. In order to encourage the urban development, they established many types of charitable institutions which provided services for urban way of life (mosques, schools, markets...). This pious foundations caused new towns to slowly rise (the examples of urban growth of Drniš, Sinj, Hrvace, Livno). Despite their efforts, the towns in the hinterland which were of low rank in the urban hierarchy, remained mainly small supported concentrations of Ottoman soldiers, handicraftsmen and state officials.

Ključne riječi: *Osmansko Carstvo – dalmatinsko zaleđe – urbani razvoj – islamsko-osmanski grad – porezni popisi.*

Key words: *Ottoman Empire – hinterland of Dalmatia – urban development – Islamic-Ottoman town – tax registers.*

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

38

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a bold, stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2006.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 38

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2006. godine

Naklada

400 primjeraka